

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ճանապարհների վերաբացման առևտրատնտեսական հիմնախնդիրները

Ամփոփ նկարագիր

Այս աշխատանքի նպատակն է բացահայտել ու որակել սահմանի վերաբացման առևտրատնտեսական հիմնախնդիրները և սահմանել դրանց առնչությամբ Հայաստանի դիրքորոշման նախընտրելի ուղիները: Դիտարկվում են երկու երկրների տնտեսության հիմնական հատվածներն ու դրանց համեմատությունը, ինչպես նաև ներմուծումների, արտահանումների ու արտադրության վրա ազդող կարգավորումն ու դրանց համեմատությունը, տրվում են բացահայտված հիմնախնդիրների շուրջ եզրակացություններ ու առաջարկություններ:

Ընդհանուր տնտեսական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ մեկ շնչի հաշվով Թուրքիայի ՀՆԵ-ն ավելի քան 3 անգամ, ՀՆԱ-ն ավելի քան 2 անգամ և ամբողջ արտաքին առևտուրը մոտ 2 անգամ բարձր են Հայաստանի համապատասխան ցուցանիշներից: Տնտեսապես հարաբերականորեն ավելի մեծ ներուժ ունեցող երկրի հետ ապագա գործընկերությունը շահավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ է շուկայի մատչելիության առնչությամբ առնվազն հավասար պայմանների հաստատում, ներքին արտադրողների մրցունակության ու արդյունավետության բարձրացում ու բավարար խրախուսում և ներքին շուկայի պաշտպանությանը ուղղված օրենսդրության արդյունավետ կիրառում:

Թուրքիան ներդրումներ է կատարում լիկվիդային միջոցների մեջ, որոնք հետագայում կարող են հոսել դեպի Հայաստան, և իր առանձին ոլորտներում պահպանում է օտարերկրյա սեփականության սահմանափակումներ: Հայաստանում ֆիքսված միջոցների մեջ ներդրումները չեն ենթադրում գյուղատնտեսության կամ արդյունաբերական ապրանքների արտադրության ոլորտներում հետագա զգալի առաջխաղացում, և ցածր է օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներհոսքը: Հայաստանում անհրաժեշտ է բարձրացնել ապագայում թուրքական ներդրումային միջոցների ներգրավման արդյունավետությունը, և պետք է երկրի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող ոլորտներում սահմանափակել օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությունը: Հայաստանում տնտեսության դինամիկ զարգացման համար անհրաժեշտ է խթանել ներդրումները նաև գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական ապրանքների արտադրության ճյուղերում: Թուրքիայի հետ սահմանի վերաբացումը իր հերթին պետք է խթանի Հայաստանում հետագա նոր օտարերկրյա ներդրումների ներգրավումը:

Ներմուծումների վրա ազդող կարգավորում

Թուրքիայի մաքսատուրքերի առավելագույն դրույքաչափերի ամրագրման ցածր մակարդակը (բոլոր ապրանքների 50%) չամրագրված դրույքաչափերը կամայականորեն փոփոխելու հնարավորություն է տալիս: Սա ներկայումս գործող «օրենսդրական սակագների» կարգի հետ հնարավորություն է տալիս ընթացիկ խնդիրներ ունեցող և ամրագրման պարտավորություններից դուրս ցանկացած ճյուղի

սակագնային լրացուցիչ պաշտպանություն տալ: Գործող ոչ արժեքային սակագների բարդ համակարգը կարող է արժեքային համարժեքներով ստանձնած պարտավորությունների խախտման հնարավորություն տալ: Գործող դրույքաչափերի պարզ միջինը շատ բարձր է՝ 10%, և դրանց 1/5 մասը 10%-ից բարձր է, ինչը վկայում է սակագնային պաշտպանության բարձր մակարդակի մասին: Որտեղ ավելի շատ է կարևորվում տեղական արտադրությունը, պաշտպանությունը բարձր է՝ անկախ ապրանքների մշակման աստիճանից: Գյուղատնտեսական ապրանքների սակագները ամրագրվել են շատ բարձր մակարդակի վրա, իսկ ոչ գյուղատնտեսական ապրանքների ապագա անհրաժեշտ պաշտպանությունը «ապահովագրվել է» դրանց մեծ մասի սակագների չամրագրմամբ: Որտեղ կա ամրագրում, դա միջինով շատ բարձր է: Մաքսային այլ հարկերն ու վճարները բավական բարդ են, և ամբողջական կիրառման դեպքում մաքսատուրքերը, հարկերն ու վճարները միասին որոշ ապրանքների համար կարող են գերազանցել ամրագրված սակագնային դրույքաչափը:

Հայաստանի համար վերը նշված բացահայտ ոչ բարենպաստ դիրքից լավագույն ելքը Թուրքիայի հետ առնվազն արդյունաբերական ապրանքների մասով ազատ առևտրի համաձայնագիր կնքելն է: Օ-յական մաքսատուրքերի երկկողմ պարտավորությամբ Հայաստանը կապահովագրվի Թուրքիայի սակագնային դրույքաչափերի հնարավոր փոփոխություններից և կստանա շուկայի հավասար մատչելիություն: Գյուղատնտեսական ապրանքների առնչությամբ նշված համաձայնագրում պետք է ամրագրել գործող դրույքաչափերը ապագայում չբարձրացնելու երկկողմ պարտավորություն:

Հայաստանի և Թուրքիայի 10 ամենախոշոր ներմուծումների և 10 ամենախոշոր արտահանումների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիմնական ներմուծումների նկատմամբ գործող դրույքաչափերը երկու երկրների դեպքում էլ շատ բարձր չեն: Մի երկիրը որպես մյուսի հիմնական արտահանումների պոտենցիալ շուկա դիտարկելիս երևում է, որ Հայաստանի արտահանումները Թուրքիայում և Թուրքիայի արտահանումները Հայաստանում չեն բախվի շատ բարձր դրույքաչափերի՝ մի քանի բացառությամբ: Սակայն Թուրքիայի դրույքաչափերը բոլոր ապրանքների նկատմամբ միջինով շատ ավելի բարձր են, քան Հայաստանի դրույքաչափերը: Ի լրումն՝ Թուրքիան առևտրի իր հիմնական գործընկերոջ՝ ԵՄ-ի հետ ունի մաքսային միության ռեժիմ, և նշված համեմատությունը Թուրքիայի հետ առևտրի համար միայն նվազագույն հիմքեր է տալիս, քանի որ նույնիսկ դրույքաչափերի հավասար պայմանների դեպքում հայաստանյան արտահանողները թուրքական շուկայում կբախվեն ԵՄ արտահանողների արտոնյալ մրցակցությանը: Ոստի Թուրքիայի հետ առնվազն արդյունաբերական ապրանքների ազատ առևտրի շուրջ բանակցումը Հայաստանի համար կլինի ճիշտ ռազմավարություն:

Թուրքիայի հետ հետագա առևտրային գործընկերությունը պետք է նաև դիտարկվի ԵՄ-ի հետ նրա պարտավորությունների և ԵՄ-ի հետ Հայաստանի ձեռք բերած համաձայնությունների համատեքստում: Եթե Հայաստանը վայելում է ԵՄ-ի Արտոնությունների ընդհանրացված համակարգի (GSP+) շրջանակներում ԵՄ-ի համապատասխան շուկաների արտոնյալ մատչելիություն, ապա սկզբունքորեն դա պետք է տարածվի նաև Թուրքիայի շուկաների վրա: Մինչ ազատ առևտրի համաձայնեցումը կամ որպես դրան այլընտրանք՝ պետք է ձեռք բերվի Թուրքիայի հետ GSP+ արտոնյալ կարգավիճակ (Թուրքիայի արդյունաբերական ապրանքների մաքսատուրքերի գործող սակագների միջինը կնվազի 4,8%-ից 2,8%՝ Հայաստանում նույն ապրանքների գործող սակագների միջինը 2,3%-ի դիմաց): Հայաստան-ԵՄ-Թուրքիա առևտրի խաչաձև հարաբերությունների այս ամբողջ համատեքստում կարևոր է ծագման կանոնների խնդիրը: ԵՄ-ի և Թուրքիայի հետ անհրաժեշտ է բանակցել ծագման բարենպաստ կանոններ շուրջ՝ արտադրական գործընթացում

ավելացված արժեքի կուտակման շահավետ տարբերակներով հնարավոր առավելագույն թվով ապրանքախմբեր ընդգրկելու և արտոնություններից կամ ազատ առևտրից առավելագույնս օգտվելու նպատակով:

Թուրքիայի առևտրային տարբեր համաձայնագրերով ծագման արտոնյալ կանոնները հիմնված են մշակման աստիճանի կամ ավելացված արժեքի չափանիշների վրա՝ կուտակման հնարավորությամբ: Երկկողմ կուտակումը կիրառվում է արտոնությունների ընդհանրացված համակարգով (տրամադրող երկրի բաղադրություն) և երկկողմ առևտրային համաձայնագրերով: Թուրքիան Համաեվրոպական ծագման կուտակման համակարգի մասնակից է, որը թույլ է տալիս ապրանք արտադրելու համար այդ գոտում ցանկացած երկրից նյութերի օգտագործում՝ պահպանելով արտոնյալ ծագումը: Համաեվրոմիջերկրածովյան կուտակման համակարգը մեկ այլ օրինակ է: Գործընկեր երկրների միջև կուտակումը կարող է կիրառվել, եթե ծագման կարգավիճակի ստացման մեջ ներգրավված երկրների ու ներմուծող երկրի միջև կիրառելի է նմանատիպ ծագման կանոնների վրա հիմնված ազատ առևտրի համաձայնագիր:

Թուրքիայի մաքսային վարչարարության ու մարմինների միջև համակարգման խնդիրները որոշակի սահմանափակում են ստեղծում ներմուծումների համար: Միայն առանձին մասնագիտացված մաքսային գրասենյակների միջոցով որոշ ապրանքների ներմուծումը կարող է ավելացնել ներմուծողի ծախսերն ու լրացուցիչ ժամանակ պահանջել: Մաքսային հարցերը պետք է քննարկվեն բանակցությունների ժամանակ՝ հիմք ընդունելով երկկողմ առևտրի առավելագույնս հեշտացման կարևորությունը, աշխարհագրական հարևանությունը և մաքսային մարմինների միջև համագործակցության ու տվյալների փոխանակման հնարավորությունը:

Թուրքիայի մաքսային ընթացակարգերը արդիականացվել են GUMSIS (մաքսային անվտանգության համակարգ, ռիսկերի վերլուծության գործընթաց և հակամաքսանենգության գործունեության փորձագիտություն) և BILGE (մաքսային բոլոր ընթացիկ ընթացակարգային պահանջների կատարման համար մշակված համակարգ) համակարգերի ներդրմամբ: Բոլոր մաքսային գործարքների 99,9%-ը կատարվում են էլեկտրոնային ձևով: Մաքսային հայտարարագրման ձևաչափը համապատասխանեցվել է ԵՀ-ում օգտագործվող «մեկ վարչական փաստաթղթի» (SAD) հետ: EUR.1 կամ EUR.MED տեղաշարժի հավաստագիր է պահանջվում ոչ ԵՀ այն երկրներից ներմուծումների համար, որոնց հետ Թուրքիան ունի ազատ առևտրի համաձայնագրեր: Ներմուծման մաքսային կետով անցումը տևում է առավելագույնը 24 ժամ (եթե բոլոր պահանջված փաստաթղթերը կարգին են)՝ անկախ տրանսպորտի տեսակից:

Շրջաններում արտադրական և/կամ արտահանման աջակցության նպատակով Թուրքիայի որոշ ներմուծումների նկատմամբ տուրքերի և հարկերի զիջումները կարող են հանգեցնել ներմուծող ոլորտներին տրվող հատուկ լրավճարների: Այդ զիջումները կարող են առնչվող ապրանքների՝ դեպի Թուրքիա արտոնյալ արտահանման հնարավորություն հանդիսանալ: Հայաստանը պետք է դիտարկի Թուրքիայի աջակցության այս փորձը՝ շրջանների զարգացման ծրագրերի շրջանակներում առանձին ճյուղերին աջակցելու հնարավորության և շրջանների զարգացման անհրաժեշտության առումով: Հատուկ լրավճարների հասցրած վնասի դեպքում դրանք պետք է քննարկվեն երկկողմ խորհրդակցությունների ժամանակ:

Թուրքիայի սակագնային և արտոնյալ սակագնային քվոտաների կիրառումը հակասում է ոչ սակագնային սահմանափակումներ չկիրառելու պահանջին: Գործող կարգը նաև դրանց անարդարացի բաշխման հնարավորություն է թողնում: Երկիրը կրառում է նաև քանակական սահմանափակումներ: Թուրքիայի ներմուծման

լիցենզավորման համակարգն ունի թափանցիկության խնդիրներ: Ազատ առևտրի համաձայնագրի դեպքում այս խնդիրները նույնպես կարող են մասամբ լուծվել: Այլապես դրանք պետք է դիտարկվեն երկկողմ բանակցությունների ժամանակ՝ քվոտաների և քանակական սահմանափակումների հետ կապված առավելագույն բարենպաստ մոտեցում ստանալու, իսկ ներմուծման լիցենզավորման հետ կապված՝ ընթացակարգերի հնարավոր պարզեցման նպատակով:

Թուրքիան ունի փորձառու և լավ ձևավորված հակազնագցման համակարգ, ինչը նախատեսում է ոչ շուկայական տնտեսություններից ներմուծումների առավել բարդ ու ոչ բարենպաստ կանոններ և պետական մարմնի՝ սեփական նախաձեռնությամբ դիտարկումներ: Թուրքիան ունի նաև լավ ձևավորված պաշտպանական միջոցների համակարգ: Կիրառվող միջոցները կարող են շուկայից դուրս թողնել ներմուծողին: Թուրքիայի հակազնագցման համակարգին առնչվող բանակցությունների ժամանակ պետք է քննարկել գնագցման մտահոգությունները վաղ փուլում քննարկելու և Հայաստանը որպես շուկայական տնտեսություն ընդունելու հարցերը: Պաշտպանական միջոցների վերաբերյալ բանակցությունների ժամանակ պետք է քննարկել ներմուծումներին առնչվող մտահոգություններին վաղ փուլում լուծում տալու հարցը: Պետք է բանակցությունների ժամանակ քննարկել և համաձայնել համատեղ խորհուրդ ստեղծելու շուրջ, որը անհրաժեշտ է ընթացքում առաջացած բոլոր խնդիրների արագ քննարկման համար:

Թուրքիայի հակազնագցման համակարգում ստեղծվել է ներմուծումներում անարդարացի մրցակցության գնահատման խորհուրդ, որը բաղկացած է Գյուղատնտեսության ու գյուղական հարցերով նախարարության, Արյունաբերության ու առևտրի նախարարության, Պետական պլանավորման կազմակերպության ենթաքարտուղարության, Մաքսային ենթաքարտուղարության, Թուրքիայի պալատների ու ապրանքահումքային բորսաների միության, Գյուղատնտեսության պալատների միության ներկայացուցիչներից և Ներմուծումների գլխավոր տնօրինության համապատասխան վարչության պետից: Խորհուրդը նշակում է բոլոր որոշումներն ու առաջարկությունները և դրանք ներկայացնում է առևտրի հարցերով պատասխանատու պետնախարարի հաստատմանը: Գործում են վերջնականորեն որոշված հակազնագցման 93 տուրքեր:

Հայաստանի կարևորագույն իրավունքներից է վնաս հասցնող ներմուծումներից ներքին արտադրողների պաշտպանությունը: Չնախատեսված առևտրային կարգավորմանն առնչվող տեխնիկական մեթոդները բավական բարդ են, իսկ Հայաստանի պատասխանատու մարմինները ունեն փորձի պակաս: Պետք է անհրաժեշտ բարձրության հասցվեն համապատասխան մարմինների կարողությունները և առնչվող գործընթացների իրականացման մեխանիզմների արդյունավետությունը՝ կապված հակազնագցման, լրավճարների փոխհատուցման և պաշտպանական միջոցների հետ: Կարևոր է պատասխանատու մարմինների կողմից իրականացվող անընդհատ վերահսկողությունն ու սեփական նախաձեռնությամբ պարբերական ստուգումները: Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է հաստատել մաքսային մարմնի հետ տեղեկատվական համագործակցություն:

Հայաստանում ներմուծումների և արտահանումների տարբերությունը, որպես ՀՆԱ-ի մաս, մոտ 3 անգամ ավելի մեծ է, քան Թուրքիայում: Բացասական առևտրային հաշվեկշռի մեծացումը մտահոգություն է ընթացիկ հաշվի բացասական հաշվեկշռի դեպքում՝ պայմանավորված վերջինիս ֆինանսավորման հնարավոր բարդություններով: Իրադրության բարդացման դեպքում կարող են սահմանափակվել ներմուծումները՝ օգտվելով այդ նպատակներով հատուկ նշակված ԱՀԿ վճարային հաշվեկշռի խնդիրներին առնչվող դրույթներից:

Թուրքիայի պետական գնումների համակարգը դառնում է ավելի պարզ ու արդյունավետ: Կան մրցույթների օտարերկրյա մասնակիցների հստակորեն սահմանված իրավասություններ և ընթացակարգերի թափանցիկություն: Թեև մրցույթների տեղական մասնակիցներին տրվող գնային արտոնությունը (15%) կարող է ոչ բարենպաստ վիճակում թողնել մրցակիցներին, Թուրքիայի մեծածավալ պետական հատվածի բազմատեսակ գնումները կարող են մոտ հարևանությամբ դիտվել որպես լավ հնարավորություն:

Թուրքիան ունի երկրների հետ փոխհամաձայնեցված առևտրի նշանակալի փորձ: Տարատեսակ ոլորտները մոտ հարևանությամբ կարող են ստեղծել փոխհամաձայնեցված առևտրի լայն հնարավորություններ: Կարելի է զարգացնել առևտրի փոխշահավետ տարբերակներ՝ ելնելով նաև վճարային հաշվեկշռի ու արտարժույթի հետ կապված հնարավոր խնդիրներից: Ապագա զարգացումները կարող են ներառել արդյունաբերական ճյուղերի փոխկապակցված զարգացման նախագծեր՝ փոխադարձ մատակարարումների, բարձր տեխնոլոգիական համատեղ ներուժի և ներդրումների ներգրավմամբ:

Թուրքիան օգտագործում է փոխհամաձայնեցված առևտրի գործելակերպի երկու հիմնական տեսակ՝ բարտեր կամ փոխադարձ գնումներ և հատուցում: Առաջինը հիմնականում օգտագործվում է այն երկրների հետ առևտրի դեպքում, որոնք ունեն թերզարգացած բանկային համակարգ կամ արտարժույթի դժվարություններ: Հատուցումը փոխհատուցում է ներմուծման ծախսերը արտահանումների հասույթներով և օգնում է ներկրել նոր տեխնոլոգիաներ ու բարձր տեխնոլոգիական ներդրումներ:

Արտահանումների, արտադրության և առևտրի վրա ազդող կարգավորում

Թուրքիայի արտահանման վարկավորման բանկը (Թուրքական էքսիմբանկը) 1987 թվականին հիմնադրված պետական հաստատություն է և Թուրքիայի արտահանման վարկավորմամբ զբաղվող միակ պաշտոնական կառույցը: Դրա նպատակներն են՝ թուրքական արտահանումների ծավալի ավելացումը, արտահանման համար նոր շուկաների ձևավորումը, միջազգային առևտրում թուրքական արտահանողների տեսակարար կշռի մեծացումը, ապրանքների և ծառայությունների արտահանման բազմազանությունը և թուրքական արտահանողներին, ներդրողներին և արտասահմանյան գործընկերներին աջակցություն ցուցաբերելը: Թուրք էքսիմբանկի վարկային ծրագրերի միջոցով ֆինանսական աջակցություն է ստացել Թուրքիայի տարեկան արտահանման ավելի քան 9%-ը: Էքսիմբանկն աջակցում է արտահանողներին, արտահանման ուղղվածություն ունեցող արտադրողներին և արտասահմանյան ներդրողներին կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ արտահանման վարկավորման ծրագրերի միջոցով: Արտահանողների համար կարճաժամկետ ֆինանսական աջակցությունը հասանելի է նախաառաքումային և հետառաքումային փուլերում և տրվում է 360 օրով՝ նոր թուրքական լիրայով վարկերի համար, և 540 օրով՝ արտարժույթով վարկերի համար: Առևտրային բանկերին թույլատրվում է գանձել տարեկան մինչև 1% տարբերավճար (spread)՝ ՆԹԼ-ով վարկերի համար, և 0.5% տարբերավճար՝ արտարժույթով վարկերի համար: 2006 թ. ընդհանուր վարկերի 67%-ը տրվել է առևտրային բանկերի, և 33%-ը՝ էքսիմբանկի միջոցով: 2006 թվականի վերջի դրությամբ արտահանման կարճաժամկետ վարկերը կազմել էին էքսիմբանկի ընդհանուր վարկերի 90%-ը:

Էքսիմբանկը թուրքական արտահանողների, ներդրողների և արտասահմանյան կապալառուների համար առաջարկում է նաև առևտրային և քաղաքական ռիսկերից ապահովագրման մի շարք ծրագրեր: Առևտրային ռիսկերն ապահովվում են էքսիմբանկի սեփական միջոցներով, մինչդեռ քաղաքական ռիսկերը սկզբունքորեն

ապահովվում են կառավարության կողմից: Ապահովագրական վճարները տատանվում են 0.19%-ից մինչև 4%՝ առևտրային և քաղաքական ռիսկերի համար համատեղ, կամ 0.05%-ից մինչև 4%՝ միայն քաղաքական ռիսկերի համար:

Արտահանումների խթանման կենտրոնը, որ գործում է Արտաքին առևտրի ենթաքարտուղարության կազմում, արտահանման խթանման հիմնական պետական կազմակերպությունն է: Այն միջնորդ է հանդես գալիս օտարերկրյա ներմուծողների և թուրք արտահանողների միջև գործնական կապեր հաստատելու հարցում: Կենտրոնի գործունեությունը իրականացվում է հինգ հիմնական ուղղություններով՝ հետազոտությունների ու զարգացման վերապատրաստում, առևտրային տեղեկատվություն, հրապարակայնություն ու խթանում, նախագծերի կառավարում և միջազգային հարաբերություններ:

ՓՄՁ զարգացման պետական գործակալությունը աջակցում է ՓՄՁ-ներին հետևյալ հարցերում՝ ազգային և միջազգային ցուցահանդեսներին մասնակցություն և դեպի արտասահման գործարար այցեր (ֆինանսավորվում է ծախսերի մինչև 50%-ը, ընդհուպ մինչև 10,000 ՆԹԼ), արտահանման խթանման վարկեր և սեփական բրենդի ստեղծում: Գործակալությունը ՓՄՁ-ներին տրամադրում է նաև գործարար համապատասխանեցման մոդելներ: Սա մի մեխանիզմ է, որի միջոցով տեղական և արտասահմանյան ՓՄՁ-ները գրանցվում են տվյալների մեկ ընդհանուր բազայում, և այն վարող որակավորված ընկերությունը գնահատում է այդ ՓՄՁ-ների միջև համագործակցության հնարավորությունները:

Թուրքիայում գոյություն ունեն 20 ազատ գոտիներ: Ազատ գոտիներում գործող կազմակերպությունների համար կան մի շարք ֆինանսական խթաններ: Դրանք ներառում են մաքսատուրքերից ու նման այլ վճարներից, կորպորատիվ հարկից, եկամտահարկից և ավելացված արժեքի հարկից ազատումը, շահույթի փոխանցման նկատմամբ և արտարժութային գործառնությունների համար սահմանափակումների բացակայությունը: Ներդրողներն ազատ են նաև կառուցելու իրենց անձնական շենքերն ու շինությունները, չնայած որ ազատ գոտիներում կան գրասենյակային տարածքներ և պահեստներ, որոնք վարձակալության են տրվում մատչելի գներով:

Ազատ գոտիներում գործող կազմակերպությունների համար սահմանված արտոնությունները կարող են բավականին էժանացնել այդ կազմակերպությունների թողարկած արտադրանքը, ինչը կարող է վտանգ ներկայացնել Հայաստանի համար՝ այդ գոտիներից դեպի Հայաստան էժան ապրանքների մեծ հոսքերի դեպքում: Մյուս կողմից՝ Հայաստանի համար լավ հնարավորություն կարելի է համարել այդ գոտիներում արտադրվող ապրանքները, որոնք չեն արտադրվում Հայաստանում:

Թուրքիայում ներդրումային խթաններ տրվում են Ներդրումների աջակցության ծրագրի (ՆԱԾ) շրջանակներում: ՆԱԾ-ի նպատակն է խրախուսել և ուղղորդել ներդրումները՝ երկրում զարգացման տարածաշրջանային անհամաչափությունները նվազեցնելու և զբաղվածության նոր հնարավորություններ ստեղծելու համար՝ օգտագործելով ավելի բարձր ավելացված արժեքով տեխնոլոգիաներ: ՆԱԾ-ի շրջանակներում աջակցություն ստանալու նպատակով պոտենցիալ ներդրողները պետք է դիմեն ներդրումների խթանման սերտիֆիկատ ստանալու համար: ՆԱԾ-ով նախատեսված խթանները հետևյալն են.

1. սահմանված մաքսատուրքերից ազատում ներմուծված այն մեքենաների և սարքավորումների համար, որոնք ներդրումային ծրագրի մաս են կազմում,
2. ներմուծված և գնված տեղական մեքենաների ու սարքավորումների՝ ԱԱՀ-ից ազատում,

3. վարկի տոկոսադրույքի որոշակի տոկոսային կետերի չափով աջակցություն
և

4. էլեկտրաէներգիայի ծախսի աջակցություն՝ զբոսաշրջության բնագավառում
ներդրումների և հաստատությունների համար:

Ի լրումն՝ Թուրքիան էլեկտրաէներգիայի 20-50% ծախսերի չափով աջակցու-
թյուն է տրամադրում այն ընկերություններին, որոնք հիմնադրվել են մեկ շնչի հաշվով
1 500\$ կամ ցածր ՀՆԱ ունեցող մարզերում և սոցիալ-տնտեսական զարգացման
բացասական ինդեքս ունեցող մարզերում:

Թուրքիան ունի պետական աջակցության ինը ծրագիր, որոնցից մի քանիսը
միայն ՓՄՁ-ների համար են: Դրանք են՝ Հետազոտական և զարգացման ծրագրերի,
Շրջակա միջավայրի պաշտպանության միջոցառումների, Ցուցահանդեսներին մաս-
նակցելու, Միջազգային մասնակցությամբ տեղական ցուցահանդեսներ կազմակեր-
պելու, Շուկայի ուսումնասիրության, Արտասահմանում խանութներ գործարկելու,
Արտաքին ոլորտային առևտրի ընկերություններում զբաղվածությունը խթանելու,
Մասնագիտական վերապատրաստման և Թուրքական ապրանքանիշերը խթանելու և
թուրքական ապրանքների հեղինակությունը բարձրացնելու համար պետական
աջակցություն:

Թուրքիան առաջարկում է նաև աջակցության հինգ լրացուցիչ ծրագրեր:
Տարածաշրջանների զարգացման նպատակով կազմակերպված արդյունաբերական
գոտիներին առաջարկվում է սուբսիդավորված արդյունաբերական տարածքներ,
ենթակառուցվածքներ՝ նարառյալ տրանսպորտային ու հաղորդակցման միջոցները, և
սուբսիդավորված վարկեր: 2003-2006 թթ. ընթացքում տրված վարկերի ընդհանուր
ծավալը կազմել էր 175,9\$ մլն:

1965 թ. մեկնարկած փոքրամասշտաբ արդյունաբերական շենքերի/շինություն-
ների ծրագրով 2003-2006 թթ. ընթացքում տրամադրվել է 103,9\$ մլն վարկ՝ ուղղված
սանիտարական պայմաններով ժամանակակից արհեստանոցների կառուցմանը: 2006
թվականի վերջի դրությամբ կառուցվել էին 403 շենքեր/շինություններ և 88 025
արհեստանոցներ:

ՓՄՁ-ների արդյունավետությունը բարձրացնելու և ընդհանուր արտադրության
մեջ դրանց ծավալը մեծացնելու նպատակով ՓՄՁ զարգացման պետական գործակա-
լությունը մատուցում է ծառայություններ՝ կապված արտադրության, շուկայաբանու-
թյան, որակի վերահսկողության և այլնի հետ:

«Տեխնոլոգիական զարգացման գոտիների մասին» օրենքը խթանում է
տեխնոլոգիական զարգացման գոտիներում բարձր/առաջատար տեխնոլոգիաների
օգտագործումը և տեխնոլոգիաների կամ համակարգչային ծրագրերի մշակումն ու
արտադրությունը, ինչպես նաև հետազոտական և զարգացման հարակից
կարողությունները՝ համալսարանների, հետազոտական ինստիտուտների և
արտադրողների միջև համագործակցության միջոցով: Ֆինանսական աջակցություն է
տրվում, այլոց շարքում, հողի գնման, ենթակառուցվածքի և վարչական շենքերի
կառուցման համար: Մինչև 2013 թվականը գործելու են եկամտահարկից և
կորպորատիվ հարկից ազատումները: Գոտիներում աշխատող հետազոտողները,
համակարգչային ծրագրերի ճարտարագետները և հետազոտական ու զարգացման
աշխատակազմը նույնպես ազատված են բոլոր տեսակի հարկերից մինչև 2013 թ.:

«Արդյունաբերական գոտիների մասին» օրենքը նպատակ ունի խրախուսել
տեղական և օտարերկրյա ներդրումները՝ առաջարկելով մի շարք խթաններ և
ներդրողների համար վերացնելով բյուրոկրատական քաշքշուկները: Արդյունաբերա-
կան գոտիները ստեղծվում են Նախարարների խորհրդի կողմից՝ Արդյունաբերության

և առևտրի նախարարության առաջարկության հիման վրա: Դրանք ստեղծվում են Արդյունաբերական գոտիների հարցերով համակարգող կոմիտեի սահմանած վայրերում: Նախարարությունը ֆինանսավորվում է հողատարածքի ձեռքբերումը և արդյունաբերական գոտիների կառուցման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքի նախապատրաստումը:

Ինչպես տեսնում ենք, Թուրքիայում կան ներդրումների խթանման բազմաթիվ ծրագրեր, որոնց զգալի մասը ուղղված է արտահանման ուղղվածություն ունեցող ընկերությունների զարգացմանը: Դրանցով տրամադրվող հնարավորություններից արդյունավետ կերպով օգտվելու դեպքում թուրքական կազմակերպությունները (հատկապես ՓՄՁ-ները) կարող են զգալիորեն նվազեցնել իրենց գործառնական ծախսերը և, հետևաբար, ավելի մրցունակ գտնվել ինչպես ներքին, այնպես էլ միջազգային շուկաներում:

Ավելին՝ ներդրումային մի շարք ծրագրեր ուղղված են տարածաշրջանային անհամաչափ զարգացումը հարթելուն: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի արևելյան շրջանները զարգացման մակարդակով բավականին զիջում են արևմտյան շրջաններին, ապա կնշանակի, որ պետական աջակցության և արտոնությունների զգալի մասը կուղղվի նաև Հայաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններին:

Թուրքիայի ՓՄՁ-ներ զարգացման պետական գործակալությունն ունի թուրքական ՓՄՁ-ների և արտասահմանյան ընկերությունների համագործակցության տվյալների բազա: Այս առումով գործակալության և հայկական համապատասխան պետական կառավարման մարմնի միջև համագործակցությունը կարող է օգտակար լինել նաև Հայաստանում գործող ՓՄՁ սուբյեկտներին՝ դրանց համար ստեղծելով արտահանման հնարավորություններ:

Հայ-թուրքական սահմանի վերաբացումից և երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո Թուրքիայում հայկական դիվանագիտական ծառայությանը կից առևտրական ներկայացուցիչը կամ ներկայացուցչությունը կարող է մեծապես օգտակար լինել թե՛ հայկական արտահանողների և թե՛ Հայաստանի պետական մարմինների գործունեության համար:

Արտահանման խթանման գործում մեծապես կարևորվում է Ջարգացման հայկական գործակալության արդյունավետ աշխատանքը: Անհրաժեշտ է մշակել արտահանման խթանման ծրագրեր՝ մասնավորապես կապված արտահանման վարկավորման և ապահովագրության հետ, որի իրականացման համար պատասխանատու կլինի Ջարգացման հայկական գործակալությունը:

Թեպետ հակամրցակցային համաձայնությունները Թուրքիայում արգելված են, Մրցակցության պաշտպանության մարմնի խորհուրդն իրավասու է մի շարք դեպքերում թույլատրել այդ համաձայնությունները, ինչը կարող է չարաշահումների առարկա հանդիսանալ և վտանգավոր լինել հայ տնտեսվարող սուբյեկտների համար:

Մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության ոլորտում Թուրքիայի օրենսդրությունը հիմնականում համապատասխանում է Եվրոմիության չափանիշներին, սակայն դրա կիրարկման համար անհրաժեշտ վարչական կարողությունները բավարար չեն, ինչը հանգեցնում է խախտումների, ներառյալ՝ կեղծ ապրանքների բավականին մեծ քանակի, որոնք կարող են թափանցել նաև հայկական շուկա: Նշենք նաև, որ մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության ոչ բավարար մակարդակը կարող է հանգեցնել դեպի թուրքական շուկա արտահանվող ապրանքների նկատմամբ անօրինական մրցակցության:

Հայաստանում մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության մակարդակը նույնպես բավականին ցածր է, ինչը հնարավոր է դարձնում Թուրքիայից

նտավոր սեփականության իրավունքները խախտող ապրանքների ներմուծումը, ինչպես նաև դրանց շուկայահանումը Հայաստանում:

Հայաստանում նտավոր սեփականության ոլորտում արդյունավետ օրենսդրության և ինստիտուցիոնալ համակարգի առկայությունը հնարավորություն կտա կանխել նտավոր սեփականության իրավունքները խախտող թուրքական ապրանքների ներհոսքը հայկական շուկա: Ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանում ներդնել նտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ համակարգ:

Թուրքիայում գոյություն ունեն բազմաթիվ պետական կառույցներ և ծրագրեր, որոնց միջոցով պետական աջակցություն է տրամադրվում թուրքական կազմակերպություններին: Դրանց համեմատ՝ Հայաստանում չկա արտադրության խթանմանն ուղղված բավարար պետական աջակցություն: Տրամադրվող աջակցության գերիշխող մասը կրում է սոցիալական կամ հանրային նշանակության բնույթ: ՓՄՁ-ներին տրվող աջակցությունը կարելի է համարել պետական աջակցության միակ ուղղությունը, որն ունի գործարարության խթանման և արդյունավետության բարձրացման նպատակ:

Անհրաժեշտ է վերանայել Հայաստանում պետական աջակցության ամբողջ համակարգը: Պետք է մշակել համապատասխան ռազմավարություն, որով կսահմանվեն Հայաստանում պետական աջակցության հետագա զարգացումները: Մասնավորապես կարևոր է դիտարկել արդյունավետության ու նրցունակության բարձրացմանը և տեխնոլոգիաների ներդրմանը, ինչպես նաև ՓՄՁ-ների գործառնական ծախսերի նվազեցմանն ուղղված պետական աջակցության ընդլայնման հնարավորությունները:

Թուրքիայում հետազոտությունների և զարգացման վրա կատարվող ավելի մեծածավալ ծախսերը, ինչպես նաև գիտության ավելի բարձր մակարդակը կարող են երկարաժամկետ հեռանկարում շատ ավելի արդյունավետ դարձնել Թուրքիայի տնտեսությունը:

Այս հանգամանքն անհրաժեշտություն է առաջացնում Հայաստանում գործող կազմակերպությունների համար ստեղծել բարենպաստ պայմաններ՝ հետազոտությունների և զարգացման ուղղությամբ դրանց կողմից ներդրումների ծավալների մեծացման համար: Մասնավորապես անհրաժեշտ է ստեղծել համապատասխան մեխանիզմ՝ գիտական արդյունքն անմիջապես արտադրության մեջ փոխանցելու համար: Դա կարող է իրականացվել որևէ հիմնադրամի միջոցով, որը կապող օղակ կհանդիսանա ներդրողների և գիտական արդյունքի ստեղծման համար ֆինանսական աղբյուրների անհրաժեշտություն ունեցողների միջև:

Թուրքիան համարվում է բավականին անկայուն առևտրային գործընկեր, ինչի մասին վկայում է նաև ԱՀԿ վեճերի կարգավորման շրջանակում երկրի հանդեպ երրորդ երկրների կողմից բարձրացված խնդիրները, որոնց մի մասը երկար ժամանակ լուծում չի ստանում: Սա կարող է հանգեցնել հայկական արտահանողների նկատմամբ առևտրի ոչ արդար կանոնների կիրառման: Այս ամենը անհրաժեշտություն է առաջացնում Թուրքիայի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները կառուցել ավելի կայուն և թափանցիկ հիմքերի վրա: Դա կարող է իրականացվել նաև երկրների միջև վեճերի կարգավորման առանձին մեխանիզմի ստեղծման շնորհիվ, որը կարող է գործել թե՛ ազատ առևտրի՝ քննարկվող համաձայնագրի շրջանակներում և թե՛ առանձին:

Գյուղատնտեսություն

Թուրքիայի գյուղատնտեսական ոլորտի զգալի ներուժը ենթադրում է ապագայում ներմուծումների՝ ներքին արտադրանքով փոխարինման և արտաքին շուկաների ընդլայնման ու արտահանման ծավալների աճի միտումներ: Այն

բնութագրվում է վերահսկողության ցածր մակարդակով, ինչի պատճառով արտադրանքի զգալի մասը չի հարկվում՝ առավելություն ստանալով ներմուծումների նկատմամբ: Ի լրումն թուրքիայի գյուղատնտեսական արտադրողները ստանում են արտահանման լրավճարներ և զգալի պաշտպանություն, ինչն արտահայտվում է պաշտոնական ուղղակի աջակցությամբ (եկամտային վճարումներ և արտադրության հետ կապված աջակցություն), միջամտական գնումների նվազեցմամբ, գնման գների սահմանմամբ, արտոնյալ վարկերով, գնային աջակցությամբ և բարձր մաքսատուրքերով (միջինը 46,7%): Վերջինս մեծ մասամբ կարող է շուկա չթողնել որևէ ներմուծողի:

Թուրքիայի գյուղատնտեսության առավելագույն աջակցության չափը (10%) 2 անգամ ավելի բարձր է Հայաստանի ԱՀԿ պարտավորություններով ամրագրված չափից: Գյուղատնտեսական հատվածը մի շնչի հաշվով իր ծավալով երկու երկրների համար հարաբերականորեն հավասար է: Դրա հիմքում ընկած է այն, որ մի կողմից՝ հայ գյուղատնտեսական աշխատողի արտադրողականությունը առնվազը 2 անգամ բարձր է իր թուրք գործընկերոջ արտադրողականությունից, մյուս կողմից՝ Թուրքիայում ավելի շատ են օգտագործվում այլ միջոցներ, մասնավորապես մշակվող հողի միավորի հաշվով Թուրքիայում ավելի քան 4 անգամ շատ է պարարտանյութ օգտագործվում, քան Հայաստանում: Վերջինս ուղղակիորեն կապված է աջակցության չափի հետ:

Թուրքիան իր գյուղատնտեսական բարեփոխումների շրջանակներում ֆերմերների տալիս է ուղղակի եկամտային աջակցություն՝ մոտ \$90 մեկ հեկտարի դիմաց: Այդ վճարումները ստանում են Ազգային ֆերմերների գրանցման համակարգում գրանցված ավելի քան 2,75 միլիոն ֆերմերներ (ամբողջի 89%-ը), որոնք մշակում են 17 միլիոն հեկտար հող (ամբողջ գյուղատնտեսական հողերի 80%-ը): Մոտ 10 միլիոն մարդ է օգտվում համակարգից, և վճարումները կազմում են գյուղատնտեսական արտադրողներին տրված դրամով արտահայտված ամբողջ աջակցության մոտ 80%-ը:

Միանվագ դրամաշնորհներ են տրամադրվում չափազանց բարձր առաջարկ ունեցող կուլտուրաներից (պնդուկ, ծխախոտ) այլ կուլտուրաների մշակման անցնող ֆերմերներին: 2001-2005 թթ. անցումային վճարումները կազմել են 298 միլիոն ԵԹԼ:

Ներդրումների ծրագրերով արտադրողները աջակցություն են ստանում որոշ ներդրումային նախագծերի համար (օրինակ՝ ոռոգման և ենթակառուցվածքային շինություններ): Այդ ծրագրերը ֆինանսավորվում են բյուջեից և Համաշխարհային բանկից: Համաշխարհային բանկը ֆինանսավորել է նաև բնապահպանական ռեզերվային վճարումները խոցելի շրջաններում (օրինակ՝ որտեղ առկա են թունավոր թափոններ, էրոզիա և քրի ու շրջակա միջավայրի աղտոտում)՝ ճիշտ գյուղատնտեսական քաղաքականություն ապահովելու և ֆերմերների եկամուտը ավելացնելու համար: Ծրագրի արժեքը 2005-2008 թթ. կազմել է \$9 միլիոն՝ հողի ընդհանուր 5 000 հեկտար մակերեսի համար:

Գյուղատնտեսության համար բյուջետային հատկացումները հաստատվել են ՀԱԱ-ի շուրջ 1%-ի չափով, և 2010 թ. դրանց բաշխումը պլանավորել է հետևյալ կերպ՝ 45% ուղղակի եկամտային աջակցության վճարումների համար, 13% կանխատեսվածից ցածր գների փոխհատուցման վճարումների համար, 12% անասնապահության աջակցության համար, 10% շրջանների զարգացման աջակցության համար, 5% փոխհատուցման վճարումների համար, 5% բնապահպանական ռեզերվային վճարումների համար, 5% մշակաբույսերի ապահովագրության աջակցության համար և 5% այլ աջակցությունների համար:

Ամենամեծ գնող գործակալությունները պետական են, որոնք գնման գործողությունից առաջ գներ են սահմանում: Գնման գների աճը երբեմն ավելի բարձր է եղել, քան սղաճի ընդհանուր մակարդակը:

Կա մի վարկային ֆոնդ, որը անընդհատ շարունակում է օգտագործել իր եկամուտը և 13,125% տոկոսադրույքով վարկ է տրամադրում գյուղատնտեսական ապրանքների վաճառքի կոոպերատիվներին և նրանց միություններին՝ արտադրողներից որոշակի մշակաբույսեր և հացահատիկ գնելու համար: Ֆոնդի ամբողջական չափը մոտ 640 միլիոն ՆԹԼ է: Ֆերմերների կոոպերատիվներն ու ջրօգտագործողների ասոցիացիաները կառավարում են ամբողջ ոռոգվող տարածքի ավելի քան 40%-ը: Օգտագործողները ոռոգման ծրագրերի պետական կառավարման և պահպանման համար չնչին տարեկան գումար են վճարում: Ոռոգման լրավճարները սահմանափակվում են ոռոգման համակարգում ներդրումներով: Տրամադրվում են արտոնյալ վարկեր՝ առանց տոկոսի կամ 7%-ով (17,5%-ի դիմաց): Տրամադրվում է նաև ներդրումների աջակցություն, որի 50-75%-ը դրամաշնորհ է:

Ուղղակի եկամտային աջակցություն ստացող ֆերմերները ստանում են նաև դիզելային վառելիքի վճար ըստ հեկտարի (մինչև 50 հեկտարի համար)՝ վառելիքի միջին ծախսի (80 լիտր/հա) 35%-ը ծածկելու համար: Վճարումները տարբերվել են ըստ ապրանքների՝ կազմելով 18-54 ՆԹԼ/հա: Ֆերմերները ստանում են նաև պարարտանյութի համար վճար՝ համապատասխան տարածքի: Ներդրանքային լրավճարներն ամբողջ գյուղատնտեսական լրավճարների 2%-ից քիչ են:

Թեյ աճեցնողներին տրվում են էտման վճարներ (ըստ կիլոգրամի), որը նախատեսված է թեյի դաշտերի էտման պատճառով ֆերմերների եկամտի կորստի 70%-ի փոխհատուցման համար: Տրվում են նաև որակի վճարներ: 2006 թ. էտման և որակի վճարները կազմել են 39 միլիոն և 82 միլիոն ՆԹԼ: 2004 թ. 4 միլիոն ՆԹԼ փոխհատուցման վճարներ են շնորհվել շաքարի ճակնդեղ աճեցնողներին՝ արտադրական քվոտայի հետ կապված վնասների համար, որը 2,2 միլիոն տոննա է:

Միս արտադրողներին տրվում են գնային հավելավճարներ: Անասնապահության խթանման վճարումներից արհեստական բեղմնավորման հավելավճարը և կաթի խթանման հավելավճարը 2006 թ. կազմել են 25,4 միլիոն և 161,7 միլիոն ՆԹԼ: Կանխատեսվածից ցածր գների փոխհատուցման վճարումներ են շնորհվում ձիթապտղի յուղի, բամբակի, յուղային սերմերի, ցորենի և այլնի համար: Ուղղակի վճարներ են տրվում մետաքսի, շերամաբուծության և մոհերի արտադրության համար:

16 ապրանքախմբերի համար (սառեցրած, հեղուկազրկած ու պահածոյացված բանջարեղեն ու մրգեր, մեղր, հոմոգենացված մրգային պատրաստություններ, մրգահյութ, ձիթապտուղ ու ձիթապտղի յուղ, մշակված/պահածոյացված ձուկ, թռչնի միս, ձու, թխվածքաբլիթներ, մակարոնեղեն և այլն) տրամադրվում են արտահանման լրավճարներ, որոնք սահմանված են արտահանման արժեքի 10%-ից մինչև 20%՝ արտահանվող քանակի 14%-ց մինչև 100%-ի համար:

Գյուղատնտեսական հողի հարկը 0% է: Բոլոր ֆերմերները ենթակա են 2% հարկման՝ անասնապահական ապրանքների վաճառքի արժեքից և 4%՝ այլ գյուղատնտեսական ապրանքների վաճառքի արժեքից: Երբ գյուղատնտեսական ապրանքը վաճառվում է արժեթղթերի առք ու վաճառքով, ապա տոկոսադրույքները կիսվում են:

Թուրքիայի գյուղատնտեսության ներուժով և աջակցության զգալի չափերով պայմանավորված ոչ բարենպաստ իրադրության փոխհատուցման համար Հայաստանում պետք է զարգացնել մրցունակություն՝ հիմնված շատ բարձր արդյունավետության, արտադրողականության և որակի վրա: Դա պետք է ապահովվի արդյունավետ ու նպատակային աջակցությամբ, ներառյալ՝ լրավճարներն ու ընդհանուր

ծառայությունները, Հայաստանի շուկայում գների ու ներմուծման ծավալների շարունակական վերահսկողությամբ և ըստ անհրաժեշտության կարգավորող ու պաշտպանական միջոցների կիրառմամբ: Թուրքիայի կողմից իր արտահանողներին տրվող պետական աջակցությունը հայկական շուկայում ավելի քան կհատուցվի հայաստանյան արդադրողների մոտ 99%-ի համար՝ Թուրքիայից ներմուծումների նկատմամբ ԱԱՀ-ի կիրառման շնորհիվ: Հայաստանյան այն արտադրողները, որոնց նկատմամբ կկիրառվի ԱԱՀ, կարող են մասամբ ետ ստանալ այն՝ գները նվազեցնելու խիստ պայմանով: Այս արտադրողները լինելով մեծ՝ կարող են մրցակցել նաև բարձր արդյունավետությամբ, արտադրողականությամբ և մասշտաբից տնտեսունով:

Ի լրումն՝ պետք է նվազագույնի հասցնել գյուղատնտեսության արդյունքի բնակլիմայական պայմաններից կախվածությունը, ստեղծել ու զարգացնել շուկայահանման նոր համակարգեր և վերանայել սարքավորումներով ու պարարտանյութով ապահովման հնարավորությունները: Ոռոգման համակարգում ջրօգտագործողին աջակցելուց բացի՝ պետք է միջոցները ուղղվեն ոռոգման մատակարարման արդյունավետության բարձրացմանն ու սակագների նվազեցմանը: Ջրամատակարարողին աջակցելու հետ մեկտեղ՝ ոլորտում պետք է նաև մրցակցություն: Պետք է դիտարկել Թուրքիայի գյուղատնտեսության՝ ԵՄ-ի հետ համապատասխանեցման ընդհանուր փորձը:

Թուրքիան ունի անտառային տնտեսության զգալի ներուժ, ինչը կարող է ծառայել որպես աշխարհագրական մոտ հեռավորության առումով բարենպաստ պայմաններով անտառային արտադրանքի ներկրման հնարավորություն: Մյուս կողմից՝ Թուրքիան զգալի քանակությամբ գյուղտնտեսական հումք է ներմուծում՝ բամբակ, սոյա, արևածաղկի սերմեր ու այլ յուղային սերմեր, տարբեր հացահատիկներ, զանազան կենդանական ու բուսական ճարպեր ու յուղեր, բուրդ ու կենդանական մազ, ծխախոտ և այլն: Այս պահանջարկի առնչությամբ պետք է դիտարկել հայկական ապագա արտահանումների հնարավորությունը:

Սանիտարական և բուսասանիտարական միջոցներ

Սննդի արտադրության և գյուղատնտեսության ոլորտներում թուրքական ստանդարտների համապատասխանության մակարդակը միջազգային ստանդարտների մակարդակից բավականին ցածր է և կազմում է համապատասխանաբար 30,5% և 17,1%: Այնուամենայնիվ Թուրքիան մեծամասամբ համապատասխանացրել է իր օրենսդրությունը Եվրոմիության օրենսդրությանը: Կան որոշ բացեր, որոնք վերաբերում են գենետիկորեն փոփոխված օրգանիզմներին և նոր տեսակի սննդին: ԵՄ-ի պահանջներին չի համապատասխանում նաև որոշ աղտոտիչների վերաբերյալ թուրքական օրենսդրությունը: Ի լրումն՝ մարդկային և ֆինանսական ռեսուրսների ցածր մակարդակը թույլ չի տալիս իրականացնել արդյունավետ վերահսկողություն սննդի ոլորտում գործող բավականին մեծ թիվ կազմող հաստատություններում: Եվրոմիության իրավական ակտերին ՀՀ օրենսդրության համապատասխանության աստիճանը անհամեմատ ցածր է: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիայում ակտիվորեն ընթանում է օրենսդրության՝ ԵՄ-ի չափանիշներին համապատասխանեցման գործընթացը, Հայաստանից արտահանումները դեպի Թուրքիա կարող են հանդիպել բազմաթիվ տեխնիկական խոչընդոտների: Այս առումով կարևոր է ՀՀ-ի առնչվող օրենսդրության՝ ԵՄ-ի հետ աստիճանաբար ներդաշնակեցումը, ինչը կբարձրացնի սննդի հայաստանյան արտադրողների համար Թուրքիայի և ԵՄ-ի շուկաների մատչելիությունը: Բացի դրանից՝ սահմանի վրա սանիտարական և բուսասանիտարական ստուգումների անարդյունավետ իրականացումը կարող է լուրջ

վտանգ ներկայացնել հայկական սպառողների համար՝ հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման պարագայում:

Արդյունաբերություն

Թուրքական արդյունաբերական արտադրանքը բարձրակարգ չէ և կազմում է երկրի արտահանումների գերակշիռ մասը՝ կենտրոնանալով հարևան երկրների շուկաների վրա: Թուրքիայի արդյունաբերական ապրանքների ներմուծումները հիմնականում բաղկացած են բարձր տեխնոլոգիական ապրանքներից: Սա Հայաստանի համար կարող է միայն ենթադրել ոչ բարձրակարգ ապրանքների զգալի ներհոսք: Թուրքիայում ներդրումային աջակցություն է ստանում հիմնականում թեթև արդյունաբերությունը: Այն ստանում է նաև ներքին շուկայի զգալի պաշտպանություն: Հայկական արդյունաբերությունն ունի զարգացման բազմաթիվ խնդիրներ. հատվածի վերակառուցման գործընթացը դանդաղ է, ընկերությունների գործունեությունը դեռևս դժվար է, նրանց ապրանքները մրցունակ չեն գնի, որակի ու շուկայավարման խնդիրների պատճառով, հատվածի աճը ոչ կանոնավոր է ու կախված է մի քանի հանգուցային ճյուղերի միտումներից, ճյուղային արդյունքը անհավասարաչափ է և այլն: Հայաստանում ցածր է նաև ՓՄՁ-ի զարգացման մակարդակը:

Թուրքական արդյունաբերական ապրանքների արտադրությունը մի քանի անգամ գերազանցում է հայկականին և կարող է զգալի մրցակցային ճնշում հանդիսանալ հայկական արտադրական ճյուղերի վրա ու խոչընդոտել դրանց զարգացմանը: Հայաստանը հարաբերականորեն ավելի շատ է այդ ապրանքները ներմուծում, իսկ Թուրքիան ավելի շատ է արտահանում: Թուրքիայի հետ զոհացնող հաշվեկշռի հասնելու համար Հայաստանում անհրաժեշտ է խթանել հարաբերականորեն ոչ բարձրակարգ ապրանքների արտադրությունը՝ նմանատիպ ապրանքների ներմուծումները դրանցով փոխարինելու համար: Անհրաժեշտ նաև է մշակել բարձր տեխնոլոգիական ապրանքների արտադրության և արտահանման ներուժի զարգացման ռազմավարություն և հետևողականորեն իրականացնել այն: Այդ ռազմավարության հանգուցային կետերը պետք է լինեն օտարերկրյա ներդրումների խրախուսումը և մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը:

Ի լրումն՝ Հայաստանում արդյունաբերական հատվածի զարգացման համար պետք է ստեղծել համընդհանուր խթանող միջավայր, որտեղ կբացահայտվեն հին ու նոր ճյուղերի ներուժը և դրանց զարգացման մոտեցումները: Հատվածին տրվող աջակցությունը պետք է ուղղվի դրա ճյուղերի արդյունավետության, արտադրողականության և մրցունակության բարձրացմանը: Պետք է ավելացվի հատկապես ՓՄՁ-ների աջակցությունն ու այդ աջակցության արդյունավետությունը: Հայաստանը պետք է դիտարկի Թուրքիայի ՓՄՁ-ների աջակցության փորձը՝ ՓՄՁ-ների շրջանակներում առանձին ճյուղերի աջակցելու հնարավորության և ընդհանուր առմամբ ՓՄՁ-ի աջակցության ծավալների մեծացման առումով: Թուրքիայի որևէ հատուկ լրավճարները պետք է լինեն առավել լուրջ երկկողմ խորհրդակցությունների խնդիր, եթե խոչընդոտեն Հայաստանի որևէ ճյուղի արտահանումներին կամ լուրջ վնաս հասցնեն այդ ճյուղին ներքին շուկայում: Սա պետք է բացահայտվի ներքին շուկայի գների ու ներմուծման ծավալների շարունակական վերահսկողության արդյունքում:

Թուրքիայում մանածագործվածքների և հագուստի ճյուղի համար չնշակված բամբակի արտադրությունը ավելի քան կրկնապատկելու նպատակով նախատեսվում է իրականացնել շրջանների զարգացման համապարփակ ներդրումային նախագիծ, որի արժեքը գնահատվում է մոտ \$32 միլիարդ:

Թուրքիայի մանածագործվածքների, հագուստի ու կաշվի ճյուղերը ներդրումների աջակցության ծրագրով ստանում են խթաններ, որոնք ներառում են ներկրված մեքենաների ու սարքավորումների նկատմամբ մաքսատուրքերից ու հարկերից ազատումը, ներկրված և տեղում գնված մեքենաների ու սարքավորումների նկատմամբ ԱԱՀ-ից ազատումը և ներդրումային նախագծերի օգտին վարկային տոկոսադրույթի աջակցությունը՝ 5 տոկոսային կետ՝ ՆԹԼ վարկերի և 2 տոկոսային կետ՝ արտարժույթով վարկերի համար:

Թուրքիան ունի երկաթի ու պողպատի, ավտոմեքենաշինության և տարատեսակ հանքարդյունաբերության զարգացող ճյուղեր: Մոտ հարևանությամբ սա կարող է դիտարկվել որպես արդյունավետ մատակարարման հնարավորություն: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել Հայաստանի համար թուրքական արդյունահանվող հանքանյութերի առևտրային նշանակությունը: Ոլորտի արտադրանքը (օրինակ՝ կավը) կարող է օգտագործվել Հայաստանի արդյունաբերական տարբեր ճյուղերում (օրինակ՝ կերամիկական) և հնարավորություն ստեղծել վերանշակման ճյուղերի ստեղծման ու զարգացման և համատեղ նախագծերի իրականացման համար:

Թուրքիայում կան մոտ 77 տնտեսապես արդյունահանվող հանքանյութեր՝ չհաշված նավթն ու քարածուխը: Երկրի հայտնի հանքային պաշարները գնահատվել են մոտ \$2 տրիլիոն: Որոնումների լիցենզիա ունեցող ընկերությունները ստանում են նաև գործունեության թույլտվություն, որից հետո նրանք ունեն մինչև մեկ տարի ժամանակ՝ հանքարդյունահանման գործունեություն սկսելու համար: Դրա ձախողման դեպքում նրանք ենթակա են նախնական դիմումի մեջ հայտարարագրված տարեկան արտադրության արժեքի 10%-ի չափով վճարման՝ չգործելու յուրաքանչյուր տարվա համար: Ոլորտում ամբողջ գործունեությունը ենթակա է Շրջակա միջավայրի ու անտառային տնտեսության նախարարության կողմից վերահսկողության: Պայմանավորված գործունեության վայրով՝ կարող է թույլտվություն պահանջվել Առողջապահության, Գյուղատնտեսության ու գյուղական հարցերով և Մշակույթի ու զբոսաշրջության նախարարություններից: Հանքանյութերի արտադրության համար պետությանը վճարվում է վաճառքների արժեքի 2-4%-ը: Եթե ընկերությունները օգտագործում են իրենց արտադրած հանքանյութը իրենց մշակման գործունեության մեջ, մշակված հանքանյութի չափով ստանում են պետական վճարումների 50% նվազեցում:

Թուրքիան ունի էներգիայի ներմուծումների զգալի հավակնություններ և գտնվում է էներգակիրների միջազգային առևտրի հոսքերի տարածքում: Հայաստանը Թուրքիայի համար կարող է լինել պոտենցիալ մատակարար և տարանցիկ տարածքի հարևան օղակ: Տարածաշրջանային տարանցիկ ապագա նախագծերի՝ բոլոր կողմերի համար արդյունավետ իրականացման պնդումով Հայաստանը պետք է ստանա մասնակցության հնարավորություն: Հայաստանը նաև ունի հունքի վերանշակման ոլորտներում մասնագիտանալու, ինքնաապահովման հասնելու և դեպի ընդլայնվող հարևան շուկաներ արտահանումները զարգացնելու լավ հնարավորություն, օրինակ՝ իրանական նավթի վերանշակումն ու բենզինի արտադրությունը: Թուրքիան բարձրացնում է էլեկտրաէներգիայի արտադրության իր կարողությունները և երկարաժամկետ հեռանկարում կարող է հասնել էլեկտրաէներգիայի ինքնաապահովման: Հետևաբար Թուրքիային էլեկտրաէներգիա պետք է մատակարարվի հիմնականում Հայաստանի առկա կարողությունների շրջանակներում, և լրացուցիչ ներդրումների անհրաժեշտությունն ու արտահանման ակնկալվող ծավալները պետք է գնահատվեն համապատասխանաբար:

Տեխնիկական պահանջներ

Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիան ունի 27,512 ստանդարտ, որից 770-ը պարտադիր են և հիմնականում վերաբերում են շինարարական նյութերին: Պարտադիր ստանդարտների ընդամենը 9%-ն է համարժեք միջազգային ստանդարտներին: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ 2008 թ. վերջի դրությամբ Թուրքիան ներդրել էր երոպական, այսպես կոչված, EN ստանդարտների 97.4%-ը: Ինչպես և սանիտարական և բուսասանիտարական միջոցների դեպքում, Եւրամիության հիմնական մտահոգությունը վերաբերում է Թուրքիայի կողմից շուկայում վերահսկողության իրականացմանը: Ուստի հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման պարագայում հատկապես անհրաժեշտ է բարելավել սերտիֆիկացման և շուկայում վերահսկողության համակարգերը:

Բանկային ծառայություններ

2006 թվականի վերջի դրությամբ Թուրքիայի բանկային հատվածում ներգրավված էր մոտ 150,000 աշխատող, և այն ուներ 353.6\$ մլրդ ակտիվներ: Նույն ժամանակահատվածում Թուրքիայում գործում էին 50 բանկ, որից 33-ը՝ առևտրային, 13-ը՝ զարգացման և ներդրումային, և 4-ը՝ մասնակցային: Սեփականության իմաստով՝ թուրքական բանկերից 21-ը մասնավոր էին, 21-ը՝ արտասահմանյան, իսկ մնացածը պետական էին կամ գտնվում էին Խնայողական ավանդների ապահովագրության հիմնադրամի (ԽԱԱՅ) ներքո:

Համաձայն թուրքական օրենսդրության՝ յուրաքանչյուր բանկ Թուրքիայում պետք է ձևակերպվի որպես բաժնետիրական ընկերություն և ունենա 30 մլն նոր թուրքական լիրա կապիտալ: Արտասահմանյան բանկերը կարող են գործունեություն իրականացնել Թուրքիայում՝ ստեղծելով մասնաճյուղեր, ներկայացուցչություններ կամ համատեղ կազմակերպություններ՝ արդեն ստեղծված կամ ստեղծման ընթացքում գտնվող բանկերի հետ: Արտասահմանյան բանկի առաջին մասնաճյուղի հիմնադրման համար անհրաժեշտ է ԿՎԲԳ-ի հաստատումը: Բացառապես օֆշորային բանկային գործունեությամբ զբաղվելու նպատակով որևէ բանկի հիմնադրումը թույլատրվում է ԿՎԲԳ-ի խորհրդի որոշմամբ: Բանկային ծառայությունների միջսահմանային տրամադրումը իրավաբանորեն սահմանափակված չէ:

ՀՀ բանկային համակարգում կան խնդիրներ՝ պայմանավորված դրանց արդյունավետությամբ: Հնարավոր է, որ հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման դեպքում Հայաստանի բանկային ծառայությունների շուկայում հայտնվեն թուրքական արդյունավետ մասնակիցներ: Սա կարող է դրականորեն անդրադառնալ բանկային ոլորտում մրցակցության մակարդակի բարձրացման վրա, ինչն իր հերթին կհանգեցնի վարկային ռեսուրսների մատչելիության բարելավմանը:

Կապիտալի շուկա

Ստամբուլի բորսան արժեթղթերի միակ շուկան է Թուրքիայում: Բորսան պետական հաստատություն է, որի կազմում գործում են 104 բրոքերային կառույցներ և 40 բանկեր: 2007 թվականի հուլիսի դրությամբ Բորսայում գրանցված էր 322 կազմակերպություն, որից 100-ը ներառված են Բորսայի National-100 ինդեքսում: 2006 թվականին Բորսայի բաժնետոմսերի շուկայում առևտուրը կազմել էր 229.6\$ մլրդ. 2002 թվականին այն կազմել էր 70.8\$ մլրդ:

Հայ-թուրքական սահմանի վերաբացումը և տարածաշրջանում կայուն տնտեսական զարգացման համար լավ հնարավորությունների ստեղծումը կարող է մեծապես նպաստել Հայաստանում ներդրումների աճին և, հետևաբար, կապիտալի շուկայի զարգացմանը: Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է իրականացնել քայլեր՝ կապիտալի շուկայի զարգացման համար համապատասխան ենթակառուցվածքներ և բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ:

Ապահովագրություն

2006 թ. վերջի դրությամբ Թուրքիայում կար 46 ապահովագրական կազմակերպություն, որոնցից 35-ը գործում էին ոչ կյանքի ապահովագրության, 10-ը՝ կյանքի ապահովագրության և կենսաթոշակային, և 1-ը՝ միայն կենսաթոշակային ոլորտներում: Շուկայում գործում է նաև 1 վերաապահովագրական կազմակերպություն: 2006 թվականի վերջի դրությամբ ապահովագրական և վերաապահովագրական կազմակերպությունների ընդհանուր ակտիվները կազմել են 12 898\$ մլն:

Ապահովագրական և վերաապահովագրական կազմակերպությունները կարող են հիմնադրվել միայն որպես բաժնետիրական ընկերություններ: Այնուամենայնիվ ապահովագրական կազմակերպությունները կարող են հիմնադրվել նաև համատեղ կազմակերպությունների տեսքով: Արտասահմանյան ապահովագրական և վերաապահովագրական կազմակերպությունները նույնպես կարող են գործունեություն ծավալել Թուրքիայում՝ իրենց մասնաճյուղերի միջոցով, սակայն այն պայմանով, որ դրանց գործունեությունը երբևէ չի արգելվել հայրենիքում: Հիմնադրումից հետո ապահովագրական և վերաապահովագրական կազմակերպությունները պետք է ձեռք բերեն լիցենզիա Գանձապետական ենթաբարտուղարությունից՝ յուրաքանչյուր մասնաճյուղի համար մեկական: Որոշ բացառություններով ոչ կյանքի ապահովագրական ծառայությունների միջսահմանային տրամադրումն արգելված է: Ապահովագրական կազմակերպությունները կարող են զբաղվել միայն ապահովագրական գործունեությամբ և պետք է իրականացնեն կամ կյանքի, կամ ոչ կյանքի ապահովագրություն, բայց ոչ՝ երկուսը միասին: Ապահովագրական և վերաապահովագրական կազմակերպությունների համար բաժնետերերի վճարած կապիտալի նկատմամբ նվազագույն պահանջը կազմում է 5 մլն նոր թուրքական լիրա: Պարտադիր պահուստները պետք է ներդրվեն տեղում՝ բացառությամբ արտասահմանում կյանքի ապահովագրությամբ ստացված վճարների, ինչպես նաև կանոնադրական ու ազատ պահուստների, որոնք կարող են ներդրվել արտասահմանում:

Հեռահաղորդակցություն

Վերջին տարիներին Թուրքիայի հեռահաղորդակցության ոլորտը՝ հատկապես բջջային հեռախոսակապի շուկան, շարունակ աճել է: Բջջային հեռախոսակապի բաժանորդների թիվը 2006 թ. կազմել է 52.7 մլն, ինտերնետային կապ օգտագործողների թիվը՝ 12.3 մլն-ի: 2006 թ. վերջին սպասարկման մեջ եղել է 18.8 մլն քաղաքային հեռախոսակապի գիծ:

2003 թ. ավարտվեց Թուրքտելեկոմի ֆիքսված քաղաքային հեռախոսակապի և մեծ հեռավորության վրա ու միջազգային հեռախոսակապերի մենաշնորհը: 2005 թ. կառավարությունը վաճառեց Թուրքտելեկոմում ունեցած իր 55% բաժնեմասը Ojer Telekomunikasyon AS կոնսորցիումին: 2005 թվականին, երբ ուժի մեջ մտան

տեղական ցանցի համատեղ օգտագործման վերաբերյալ նոր կանոնակարգերը, Թուրքտելեկոմը դադարեց լինել ADSL ծառայությունների միակ մատուցողը: Հեռահաղորդակցության գերատեսչության խորհրդի համաձայն՝ բջջային ծառայությունների ոլորտում կան շուկայի նշանակալի հզորություն ունեցող 3 օպերատորներ՝ Turkcell-ը, Telsim-ը, և Avea-ն:

Օրենսդրությամբ ապահովվում է նշանակալի շուկայական հզորություն ունեցող օպերատորների ենթակառուցվածքներին բոլոր օպերատորների համար ոչ խտրական և թափանցիկ մուտք: Հեռահաղորդակցության գերատեսչությունն ունի նաև վեճերի լուծման մանրամասն ընթացակարգ:

Թուրքիան ունի ինտերնետային կապի զարգացած միջավայր: Ինտերնետային ծառայությունները բավականին էժան են, իսկ ենթակառուցվածքներն ունեն մեծ կարողություններ: Այս փաստը կարող է դիտվել որպես ապագա խթան՝ Հայաստանում ինտերնետային ցանցի զարգացման, այդ ծառայությունների գների կտրուկ իջեցման և ինտերնետային կապի մատչելիության և որակի բարձրացման համար: Ի լրումն՝ Հայաստանից համակարգչային ծառայությունների արտահանման մասնաբաժինը առևտրային ծառայությունների ընդհանուր արտահանման մեջ գերազանցում է այդ ծառայությունների՝ առևտրային ծառայությունների ընդհանուր ներմուծումներում համակարգչային ծառայությունների ներմուծման մասնաբաժին, ինչը վկայում է Հայաստանում այդ ծառայությունների առկա ներուժի մասին: Միևնույն ժամանակ Թուրքիայի դեպքում հակառակ պատկերն է. համակարգչային ծառայությունները ներմուծվում են ավելի մեծ չափով, քան դրանք արտահանվում են: Ուստի Թուրքիան կարող է գրավիչ շուկա լինել Հայաստանից համակարգչային ծառայությունների արտահանման համար:

Ծովային տրանսպորտ

Թուրքիան նավերի քանակով 2005 թ. աշխարհում զբաղեցրել է 24-րդ տեղը: Նույն թվականին Թուրքիայում կար 61 նավագործարան, որոնցում աշխատում էր 28,500 մարդ, և որոնք ունեին 1.8 մլն տոննաժի բեռնատարողության կարողություն: Ընդհանուր բեռնավորումն ու բեռնաթափումը ծովային տրանսպորտի ոլորտում աճել է՝ 2006 թվականին կազմելով 232 մլն տոննա: Նշենք, որ թուրքական նավահանգիստների կողմից մատուցվող ծառայությունները բավականին թանկ են: Այսպես՝ 2004 թվականին 20 ոտնաչափ կոնտեյների փոխադրումը Թուրքիայի նավահանգիստների միջոցով արժեք մոտ 330€ այն դեպքում, երբ Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) արժե 70€, Ռադեսում (Թունիս)՝ 210€ և Կասաբլանկայում (Մարոկո)՝ 370€:

Առևտրական ծովային տրանսպորտը և ուղևորային ծառայությունները, ինչպես նաև նավահանգիստային մնացած բոլոր ծառայությունները կարող են մատուցվել միայն թուրքական դրոշ կրող նավերի միջոցով: Թուրքիան ունի նավերի գրանցման երկու համակարգ՝ Նավերի ազգային ռեգիստր և Նավերի միջազգային ռեգիստր: Որպեսզի կազմակերպությունը կարողանա գրանցվել Նավերի ազգային ռեգիստրում, անհրաժեշտ է, որ այդ կազմակերպության 51%-ը պատկանի Թուրքիայի քաղաքացիներին: Նավերի նավապետները և նրանց առաջին օգնականները պետք է լինեն Թուրքիայի քաղաքացի, մինչդեռ միջազգային բեռնափոխադրումների մեջ ներգրավված նավերի (բացառությամբ կաբոտաժի) անձնակազմի 40%-ը կարող է լինել օտարերկրացի: Թուրքիայի դրոշը կրող նավերը օգտվում են գնային արտոնությունից, այսինքն՝ դեպի արտասահման ուղղված պետական փոխադրումների կամ ռազմավարական նշանակություն ունեցող հուճքի փոխադրման դեպքում դրանց գնային առաջարկը կարող է 10%-ի չափով ավելի բարձր լինել, քան այլ պետության դրոշ կրող նավի ամենացածր գնային առաջարկը: Թուրքական նավահանգիստների

սակագնային համակարգը հիմնված է Թուրքիայի և այլ պետությունների դրոշը կրող նավերի միջև խտրականության բացառման սկզբունքի վրա:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ծովային տրանսպորտի ոլորտում երկիրն ունի մի շարք խնդիրներ՝ կապված սակագների բարձր լինելու, տեխնիկական հագեցածության նվազ մակարդակի և այլնի հետ, հնարավոր է, որ նույնիսկ այդ պարագայում թուրքական նավահանգիստների մատուցած ծառայություններն ավելի էժան լինեն Փոթիում մատուցվող ծառայություններից: Ի լրումն՝ Թուրքիայում ծովային տրանսպորտի բարելավմանն ուղղված մի շարք ծրագրերի հաջող իրագործումից հետո բարձրանալու է նշված ծառայությունների որակնը, ու իջնելու են այդ ծառայությունների գները, ինչն էլ ավելի ձեռնտու կարող է դարձնել հայ արտահանողների և ներմուծողների համար թուրքական նավահանգիստներից օգտվելը:

Օդային տրանսպորտ

Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայի օդային տրանսպորտի ոլորտում գերիշխում է «Թուրքական ավիաուղիներ» (ԹԱ) պետական կազմակերպությունը: ԹԱ-ից բացի գոյություն ունեն նաև 19 օդային փոխադրող կազմակերպություններ: 2006 թ. 810 ինքնաթիռ գրանցված է եղել որպես թուրքական: Թուրքիայում կա 62 օդանավակայան, որոնք գործարկվում են Պետական օդանավակայանների ձեռնարկության գլխավոր տնօրինության կողմից: Օդանավակայաններից 21-ը բաց են միջազգային թռիչքների համար:

Օդային փոխադրողները տեղական շուկայում կարող են տրամադրել ծառայություններ, եթե դրանք գրանցված են Թուրքիայում և ունեն 100 և ավելի նստատեղ ունեցող առնվազն 5 գրանցված ինքնաթիռ, սակայն տարածաշրջանային փոխադրումների համար փոխադրողը պետք է որպես սեփականություն կամ լիզինգով ունենա 20-99 նստատեղ ունեցող առնվազն 2 ինքնաթիռ: Փոխադրողի գործադիր և լիազորված ներկայացուցիչների մեծամասնությունը պետք է լինի Թուրքիայի քաղաքացի: Բաժնետերերի մեծամասնությունը նույնպես պիտի լինի Թուրքիայի քաղաքացի: Այսպիսով՝ արտասահմանյան բաժնեմասը սահմանափակվում է 49%-ով: Այս ոլորտում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների վերաբերյալ սահմանափակումները նվազեցնելու ուղղությամբ ոչ մի աշխատանք չի իրականացվում: Այն փոխադրողները, որոնք բաժնեմասի մեծամասնությունը պատկանում է օտարերկրացիներին, չեն կարող իրականացնել փոխադրումներ ազգային մեկ կետից մյուսը: Նշենք նաև, որ Թուրքիայի քաղաքացիական ծառայողները պաշտոնական գործուղումների ընթացքում պետք է օգտվեն ազգային փոխադրողի ծառայություններից:

Երկաթուղային տրանսպորտ

Թուրքիայի երկաթուղային համակարգն ունի 10 984 կմ երկաթգիծ, որից 8 697-ը հիմնական գծերն են: Երկաթուղային ոլորտում հիմնական խնդիրներից մեկն այն է, որ խիտ բնակեցված տարածքների միջև առկա երկաթգծերը նախատեսված չեն արագընթաց երթևեկության համար:

Թուրքիայի պետական երկաթուղին (ԹՊԵ) Տրանսպորտի նախարարության կազմում գործող և պետության սեփականություն հանդիսացող կազմակերպություն է, որը երկաթուղային ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների ոլորտում ունի դե յուրե մոնոպոլիայի կարգավիճակ: Նրան է պատկանում ամբողջ երկաթուղային համակարգը, ինչպես նաև երկաթուղային մուտք ունեցող 6 նավահանգիստ, որից 5-ը գտնվում են մասնավորեցման փուլում: Թուրքիայում չկան մասնավոր երկաթուղային

օպերատորներ: ԹՊԵ-ն ինքնուրույն է սահմանում փոխադրավճարների մակարդակը՝ Տրանսպորտի նախարարության բանավոր համաձայնությունից հետո:

Նշենք, որ Թուրքիան պարտավորվել է երկաթուղային ոլորտի իր օրենսդրությունը համապատասխանեցնել Եվրոմիության չափանիշներին, ինչը ենթադրում է, որ երկաթուղային փոխադրումների ոլորտում պետք է ձևավորել մրցակցային պայմաններ: Ներկայումս դա հնարավոր չէ, քանի որ թե՛ երկաթգծերը, թե՛ ամբողջ շարժակազմը (գնացքները, վագոնները և այլն) պատկանում են Թուրքական պետական երկաթուղուն: Սակայն ԵՄ-ի չափանիշների ներդրումից հետո հնարավոր կլինի, որ Թուրքիայում գործեն մի քանի երկաթուղային փոխադրողներ՝ իրենց սեփական շարժակազմով: Սա նշանակում է, որ ԵՄ-ի չափանիշների ներդրումից հետո Հայկական երկաթուղին հնարավորություն կունենա օգտվել Թուրքիայի երկաթուղային ենթակառուցվածքներից:

Նշենք նաև, որ տարածաշրջանում քաղաքական և տնտեսական իրավիճակի կայունացման պարագայում Հայաստանը կարող է լուրջ նշանակություն ունենալ երկաթուղային բեռնափոխադրումների տեսանկյունից: Այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է բարձրացնել Հայաստանում երկաթգծերով բեռնափոխադրումների արդյունավետությունը և լուծել դրանց հետ կապված խնդիրները, որպեսզի միջազգային տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից Հայաստանով բեռների փոխադրումը լինի շահավետ:

Ճանապարհային տրանսպորտ

Թուրքիայում կա 64 195 կմ մայրուղային ցանց: Մարյուղային տրանսպորտի մասնաբաժինը ընդհանուր բեռնափոխադրումներում 2006 թվականին կազմել է 92%՝ 2002 թվականի 88.7%-ի դիմաց: Ուղևորափոխադրումների շուրջ 95%-ն իրականացվում է մայրուղիների միջոցով: Թուրքիայում կայուն տրանսպորտային ոլորտ ձևավորելու համար միջոցառումներ են ձեռնարկվում՝ ծովային և երկաթուղային տրանսպորտի բնագավառը խթանելու համար: Թուրքիան ունի բեռնափոխադրումների համար նախատեսված մեծությամբ երկրորդ ավտոպարկն ամբողջ Եվրոպայում՝ Իտալիայից հետո:

Զնայած այն հանգամանքին, որ ճանապարհային տրանսպորտի ոլորտում Թուրքիան ունի մի շարք խնդիրներ՝ կապված այլ երկրների կողմից կիրառվող տրանզիտային քվոտաների, տեխնիկական հագեցածության նվազ մակարդակի, մաքսային գործարքների իրականացման տեխնոլոգիաների և այլնի հետ, հնարավոր է, որ նույնիսկ այդ պարագայում թուրքական փոխադրողների մատուցած ծառայություններն ավելի էժան լինեն վրացական ծառայություններից: Ի լրումն՝ Թուրքիայում ճանապարհային տրանսպորտի բարելավմանն ուղղված մի շարք ծրագրերի հաջող իրագործումից հետո բարձրանալու է նշված ծառայությունների որակը, և իջնելու են այդ ծառայությունների գները, ինչն էլ ավելի ձեռնտու կարող է դարձնել հայ արտահանողների և ներմուծողների համար թուրքական փոխադրողների ծառայություններից օգտվելը:

Ջրոսաշրջություն

Թուրքիայի զբոսաշրջությունն ունի զգալի ներուժ և օգտագործում է կարողությունների միայն կեսը: Ավելի մեծ թվով այցելուների դեպքում երկիրը կարող է նվազեցնել մեկ այցելուի հաշվով ծախսերն ու գները և ավելի գրավիչ դարձնել զբոսաշրջությունը Թուրքիայում: Թուրքիայի զբոսաշրջությունը մտահոգիչ է գնային ու որակական հարաբերական առավելությունների առումով, ինչը կարող է վնասել

Հայաստանի զբոսաշրջության հատվածին ու դրան սպասարկող ծառայությունների ճյուղերին: Զբոսաշրջիկների արտահոսքը, զուգակցվելով արտարժույթի արտահոսքի հետ, կարող է նաև լրացուցիչ ճնշում ստեղծել վճարային հաշվեկշռի վրա:

Թուրքիայի կառավարությունը խթաններ է շնորհում զբոսաշրջային ներդրումների համար, զբոսաշրջության համար տրամադրում է ենթակառուցվածքային ու հասարակական ծառայություններ, սահմանում է զբոսաշրջային բարձր ներուժ ունեցող գոտիները, որոշումներով հրապարակում է ընտրված զբոսաշրջային կենտրոնները կամ տարածքները, մշակում և հաստատում է հողօգտագործման պլանները, անց է կացնում շրջակա միջավայրի վերահսկողություններ, գովազդում է երկիրը արտասահմանում, կատարում է հետազոտություններ, կազմում է վիճակագրություն և կազմակերպում մասնագիտական վերապատրաստում:

Հայաստանի արտագնա զբոսաշրջության կշիռը ներմուծումներում մոտ 2,5 անգամ ավելի շատ է, քան Թուրքիայի այդ ցուցանիշը, ինչը կարող է վկայել զբոսաշրջության ներքին առաջարկի հարաբերականորեն ավելի ցածր մրցունակության մասին: Թուրքիայի զբոսաշրջության կշիռը արտահանումներում հարաբերականորեն ավելի շատ է: Պատկերը կրկնվում է ճամփորդության ծառայությունների առնչությամբ: Հայաստանում անհրաժեշտ է խթանել ենթակառուցվածքների զարգացումը և ըստ շրջանների հավասարակշռված մոտեցում ցուցաբերել: Աշխուժացման ամիսներին մահճակալների պակասը կարելի է մեղմել տարվա ընթացքում զբոսաշրջիկների հավասարաչափ բաշխումով՝ գովազդելով Հայաստանը և ուժեղացնելով առաջարկը ցածր պահանջարկ ունեցող ամիսների համար: Ոլորտի մրցունակությունը բարձրացնելու համար պետք է մեծացնել աջակցության չափն ու որակը՝ ենթակառուցվածքային ներդրումների ու սպասարկման ոլորտներում ՓՄՁ-ների խրախուսման և տեղեկատվական տեխնոլոգիայի կիրառման խթանման ուղղություններով:

Եզրակացություններ եւ առաջարկություններ

Աշխատանքի արդյունքում բացահայտված բազմաթիվ հիմնախնդիրների շուրջ եզրակացություններն ու առաջարկությունները կարելի է ամփոփել այսպես.

1. Թուրքիան ունի տնտեսական ավելի մեծ ներուժ: Նրա հետ ապագա գործընկերությունը շահավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ է շուկայի մատչելիության առնվազն հավասար պայմանների հաստատում, հայկական արտադրողների մրցունակության ու արդյունավետության բարձրացում, բավարար խրախուսում և նրանց պաշտպանությանն ուղղված օրենսդրության արդյունավետ կիրառում:
2. Թուրքիան ունի լիկվիդային միջոցներ, որոնք հետագայում կարող են հոսել դեպի Հայաստան: Անհրաժեշտ է ուղիներ փնտրել՝ Հայաստանի ներդրումային նախագծերում թուրքական միջոցների արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Երկրի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող ոլորտներում պետք է սահմանափակել օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությունը: Հայաստանում ներդրումների աճի համար անհրաժեշտ է տարբեր խթանների հետ մեկտեղ բարելավել ներդրումային միջավայրը, մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանությունն ու մրցակցային միջավայրը:
3. Թուրքիայում մաքսատուրքերի հետ կապված խնդիրների թվում են՝ առավելագույն դրույքաչափերի ցածր ամրագրումը, «օրենսդրական սակագների» կանայական կիրառման հնարավորությունը, գործող ոչ արժեքային սակագների բարդ համակարգը, տեղական արտադրության կարևոր ոլորտներում գործող բարձր դրույքաչափերը, գործող ու ամրագրված դրույքաչափերի մեծ տարբերությունը և մաքսային այլ հարկերի ու վճարների բարդ համակարգը: Հայաստանի համար այս

ոչ բարենպաստ դիրքից լավագույն ելքը Թուրքիայի հետ ազատ առևտրի համաձայնագիր ստորագրելն է:

4. Թեև Հայաստանի և Թուրքիայի հիմնական ներմուծումների ու արտահանումների առումով շուկայի մատչելիության սահմանափակումները երկու երկրներում էլ շատ բարձր չեն, սակայն Թուրքիայի դրույքաչափերը բոլոր ապրանքների նկատմամբ միջինով շատ ավելի բարձր, են քան Հայաստանի դրույքաչափերը: Ավելին՝ հայաստանյան արտահանողները թուրքական շուկայում կրախվեն ԵՄ-ի արտահանողների արտոնյալ մրցակցությանը: Հետևաբար Թուրքիայի հետ ազատ առևտրի համաձայնագիր ստորագրելը կլինի ճիշտ ռազմավարություն:
5. Ըստ Թուրքիայի ԵՄ-ի պարտավորությունների՝ GSP+ շրջանակներում Հայաստանի համար ԵՄ-ի համապատասխան շուկաների արտոնյալ մատչելիությունը պետք է տարածվի նաև Թուրքիայի շուկաների վրա: Դա պետք է ձեռք բերվի մինչ ազատ առևտրի համաձայնեցումը կամ որպես դրան այլընտրանք:
6. Հայաստան-Թուրքիա-ԵՄ առևտրատնտեսական հարաբերությունների ամբողջ համատեքստում ԵՄ-ի և Թուրքիայի հետ անհրաժեշտ է համաձայնեցնել ծագման բարենպաստ կանոններ, և դիտարկել արտադրական գործընթացում ավելացված արժեքի կուտակման շահավետ տարբերակներ:
7. Թուրքիայում մաքսային վարչարարության ու մարմինների միջև համակարգման խնդիրները դեռևս որոշակի սահմանափակում են ստեղծում ներմուծումների համար: Որոշ ապրանքներ ներմուծվում են միայն առանձին մասնագիտացված մաքսային գրասենյակների միջոցով: Մաքսային հարցերը պետք է քննարկվեն երկկողմ բանակցությունների ժամանակ:
8. Թուրքիան որոշ ներմուծումների նկատմամբ տուրքերի և հարկերի զիջումներ է կատարում, որոնք կարող են հանգեցնել արտադրական և/կամ արտահանման արգելված աջակցության: Մաքսատուրքերի զիջումները կարող են Հայաստանին արտոնյալ արտահանման հնարավորություն տալ: Եթե այդ զիջումները խանգարեն Հայաստանի որևէ ճյուղին, ապա կարող են լրջորեն քննարկվել երկկողմ խորհրդակցություններում: Հայաստանը պետք է դիտարկի Թուրքիայի այս աջակցության փորձը:
9. Թուրքիայի ներմուծումների սահմանափակումների թվում են սակագնային քվոտաները, որոնց անարդարացի բաշխման հնարավորություն կա, և քանակական սահմանափակումները: Թուրքիայի ներմուծման լիցենզավորման համակարգում կան թափանցիկության մտահոգություններ: Ազատ առևտրի դեպքում այս խնդիրները մասամբ կարող են լուծվել: Այլապես դրանք պետք է քննարկվեն բանակցությունների ժամանակ՝ բարենպաստ մոտեցում ապահովելու և ընթացակարգերի պարզեցման նպատակով:
10. Թուրքիայի հակազնագցման համակարգի խնդիրները ներառում են ոչ շուկայական տնտեսություններից ներմուծումների ոչ բարենպաստ կանոնները, պետական մարմնի՝ սեփական նախաձեռնությամբ դիտարկումները և միջոցների կիրառման երկար տևողությունը: Վերջինս առկա է նաև պաշտպանական միջոցների համակարգում: Բանակցությունների ժամանակ պետք է քննարկել հնարավորինս վաղ փուլում երկկողմ խորհրդակցությունների և Հայաստանը որպես շուկայական տնտեսություն դիտելու հարցերը, ինչպես նաև քննարկել և համաձայնել համատեղ խորհուրդ ստեղծելու շուրջ, որը հետագայում անհրաժեշտ կլինի առաջացած բոլոր խնդիրների արագ քննարկման համար:
11. Հակազնագցման, լրավճարների փոխհատուցման և պաշտպանական միջոցների առնչությամբ Հայաստանը պետք է զարգացնի իր մարմինների

կարողությունները և գործընթացների իրականացման արդյունավետությունը: Կարևոր են պատասխանատու մարմինների կողմից իրականացվող անընդհատ վերահսկողությունը, սեփական նախաձեռնությամբ պարբերական ստուգումները, մաքսային մարմնի հետ տեղեկատվական համագործակցությունը և գործարարության շրջաններում իրազեկության բարձրացումը:

12. Հայաստանի բացասական առևտրային հաշվեկշռի աճի դեպքում, բացի արտահանումների ներուժը բարձրացնելուց, կարող են նաև սահմանափակվել ներմուծումները՝ օգտվելով ԱՀԿ վճարային հաշվեկշռի խնդիրների դրույթներից:
13. Թեև Թուրքիայի պետական գնումների համակարգը մրցույթների տեղական մասնակիցներին տալիս է գնային արտոնություն, համակարգի պարզությունն ու արդյունավետությունը և երկրի մեծածավալ պետական հատվածի բազմազան գնումների կարիքները կարող են մոտ հարևանությամբ դիտվել որպես լավ հնարավորություն:
14. Թուրքիայի փոխհամաձայնեցված առևտրի փորձն ու տարատեսակ ոլորտները մոտ հարևանությամբ կարող են ստեղծել փոխհամաձայնեցված առևտրի և արդյունաբերական ճյուղերի փոխկապակցված զարգացման լայն հնարավորություններ՝ բարձր տեխնոլոգիական համատեղ ներուժի և ներդրումների ներգրավմամբ:
15. Թուրքիայի ազատ գոտիներում արտադրվող ապրանքները կարող են վտանգ ներկայացնել Հայաստանի համար՝ բազմաթիվ արտոնությունների շնորհիվ դրանց ցածր գնի պատճառով: Սակայն մյուս կողմից՝ Հայաստանի համար կարելի է լավ հնարավորություն համարել այդ գոտիներից այն էժան ապրանքների ներմուծումը, որոնք չեն արտադրվում Հայաստանում:
16. Ի լրումն ազատ գոտիների՝ Թուրքիայում կան բազմաթիվ ծրագրեր՝ ուղղված արտահանման խթանմանն ու տարածաշրջանային զարգացման անհամամասնությունների համահարթեցմանը: Դրանք ևս կարող են լուրջ վտանգ ներկայացնել Հայաստանի համար, քանի որ այդ ծրագրերով սահմանված արտոնությունները զգալիորեն նվազեցնում են ապրանքների գները:
17. Հայ-թուրքական սահմանի վերաբացումից անմիջապես հետո անհրաժեշտ է ստեղծել համագործակցության ծրագրեր Թուրքիայի ՓՄՁ-ի զարգացման պետական գործակալության և Հայաստանի ՓՄՁ ՋԱԿ-ի միջև: Այդ ծրագրերով պետք է նախատեսվի հայկական և թուրքական ՓՄՁ-ների տվյալների համատեղ բազայի ստեղծում:
18. Անհրաժեշտ է նաև Թուրքիայում հիմնադրել առևտրական ներկայացուցչություն, որը Թուրքիայում տեղ գտած զարգացումների վերաբերյալ համապարփակ տեղեկատվություն կտրամադրի Հայաստանում գործող պետական և մասնավոր կազմակերպություններին:
19. Անհրաժեշտ է մշակել արտահանման խթանման ծրագրեր՝ մասնավորապես կապված արտահանման վարկավորման և ապահովագրության հետ, որի իրականացման համար պատասխանատու կլինի Ջարգացման հայկական գործակալությունը:
20. Թուրքիայում հակամրցակցային համաձայնություններն արգելված են: Սակայն Մրցակցության պաշտպանության մարմնի խորհուրդը կարող է մի շարք դեպքերում թույլատրել նման համաձայնություններ, ինչը կարող է վտանգ ներկայացնել հայ տնտեսվարող սուբյեկտների համար:

21. Հայաստանում մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության խիստ ցածր մակարդակը հնարավորություն չի տա թուրքիայից Հայաստան կեղծված ապրանքների ներմուծման կանխարգելումը: Սա նշանակում է, որ թուրքական ապրանքներն այս պատճառով ևս կարող են մրցակցային առավելություններ ունենալ հայկական ապրանքների նկատմամբ: Ուստի անհրաժեշտ է արագ բարելավել Հայաստանում սահմանի վրա և ներքին շուկայում մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը:
22. Հայաստանի համեմատ թուրքիան ունի պետական աջակցության լավ ձևավորված համակարգ, որը ներառում է աջակցության բազմաթիվ ձևեր: Ուստի Հայաստանում պետք է վերանայել պետական աջակցության համակարգը ընդհանրապես՝ մշակելով համապատասխան ռազմավարություն՝ շեշտը դնելով արդյունավետության ու մրցունակության բարձրացման և տեխնոլոգիաների ներդրման, ինչպես նաև ՓՄՁ-ների գործառնական ծախսերի նվազեցման վրա:
23. Թուրքիայում պետական պաշտոնյաներին տրվող ոչ պաշտոնական վճարումների բարձր մակարդակը վկայում է մասնավորապես այն մասին, որ երկրի շուկայում առկա են օրենսդրությամբ չհամապատասխանող մեծ թվով ապրանքներ: Ի լրումն մշենք, որ Թուրքիայում շատ է նաև այն կազմակերպությունների թիվը, որոնք, ելնելով հարկային նկատառումներից, ամբողջությամբ չեն ներկայացնում իրենց վաճառքի ծավալները: Ելնելով դրանից՝ ևս մեկ անգամ ընդգծվում է Հայաստանում հակազնագցման և շուկայում վերահսկողության համակարգերի արդյունավետության բարձրացման անհրաժեշտությունը:
24. Թուրքիայում հետազոտությունների և զարգացման համար կատարվող առավել մեծածավալ ծախսերը, ինչպես նաև գիտության ավելի բարձր մակարդակը կարող են երկարաժամկետ հեռանկարում շատ ավելի արդյունավետ դարձնել Թուրքիայի տնտեսությունը: Ուստի Հայաստանում ևս անհրաժեշտ է գործող կազմակերպությունների համար ստեղծել բարենպաստ պայմաններ՝ հետազոտությունների և զարգացման ուղղությամբ դրանց կողմից ներդրումների ծավալների մեծացման համար:
25. Թուրքիան համարվում է բավականին անկայուն առևտրային գործընկեր: Սա անհրաժեշտություն է առաջացնում Թուրքիայի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները կառուցել ավելի կայուն և թափանցիկ հիմքերի վրա: Դա կարող է իրականացվել նաև երկրների միջև վեճերի կարգավորման առանձին մեխանիզմի ստեղծման շնորհիվ:
26. Թուրքիայում գյուղատնտեսական ոլորտի ցածր վերահսկողությունը մասամբ հանգեցնում է արտադրանքի չհարկման: Երկրում ներմուծումների մրցունակությունը կարող է հիմնվել միայն շատ բարձր արդյունավետության, արտադրողունակության և որակի վրա: Մրցունակություն ապահովելու միջոցները, լրավճարներից բացի, ներառում են ընդհանուր ծառայությունները, որոնց ծավալն ու արդյունավետությունը պետք է բարձրացնել:
27. Թուրքիայի գյուղատնտեսական արտադրողները ստանում են զգալի պաշտպանություն. ներքին աջակցության չափի թուլատրվող առավելագույն մակարդակը երկու անգամ ավելի բարձր է Հայաստանի այդ մակարդակից: Հայկական արտադրողները կարող են մրցունակություն ապահովել միայն ավելի բարձր արտադրողականության ու արդյունավետության շնորհիվ: Դրա համար Հայաստանում լրավճարներն ու ընդհանուր ծառայությունները պետք է լինեն արդյունավետ: Ըստ անհրաժեշտության հակազնագցման, փոխհատուցման և պաշտպանության միջոցներ պետք է կիրառվեն: Լրավճարների նշված

տարբերությունը կհատուցվի Թուրքիայից ներմուծումների նկատմամբ ԱԱՀ-ի կիրառմամբ:

28. Թուրքիան գյուղատնտեսության մեջ իրականացնում է արդյունավետության, արտադրողականության, որակի ու մրցունակության բարելավման քաղաքականություն: Հայաստանում անհրաժեշտ է իրականացնել համարժեք քաղաքականություն: Պետք է դիտարկել նաև Թուրքիայի քաղաքականության՝ ԵՄ-ի հետ համապատասխանեցման փորձը:
29. Հայաստանում պետք է նվազագույնի հասցնել գյուղատնտեսության կախվածությունը բնակլիմայական պայմաններից, զարգացնել շուկայահանման նոր համակարգեր և վերանայել սարքավորումներով ու պարարտանյութով ապահովման հնարավորությունները: Ոռոգման համակարգում ջրօգտագործողին աջակցելուց բացի՝ պետք է բարձրացվի ոռոգման մատակարարման արդյունավետությունը և նվազեցվեն սակագները: Պետք է նաև դիտարկվի ոռոգման համակարգում մրցակցություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը:
30. Թուրքիայի անտառային արտադրությունը կարող է աշխարհագրական մոտ հեռավորությամբ անտառային արտադրանքի ներկրման լավ հնարավորություն տալ:
31. Թուրքիան զգալի քանակությամբ գյուղտնտեսական հումք է ներմուծում: Այս պահանջարկի առնչությամբ պետք է դիտարկել հայկական արտահանումների հնարավորությունը:
32. Եվրոմիության չափանիշներին Թուրքիայի օրենսդրության համապատասխանության աստիճանը խիստ բարձր է՝ համեմատած Հայաստանի օրենսդրության հետ: Այնուամենայնիվ Թուրքիան լուրջ խնդիրներ ունի շուկայում վերահսկողության արդյունավետ իրականացման հարցում: Սա մի կողմից՝ անհրաժեշտություն է առաջացնում բարձրացնել Հայաստանում հատկապես սահմանի վրա սանիտարական և բուսասանիտարական վերահսկողության արդյունավետությունը, և մյուս կողմից՝ Հայաստանի օրենսդրությունը աստիճանաբար համապատասխանեցնել Եվրոմիության իրավական ակտերին, որպեսզի հայ արտահանողները չհանդիպեն ստուգման հետ կապված խոչընդոտների:
33. Հայաստանում կարելի է սպասել Թուրքիայից ոչ բարձր տեխնոլոգիական ապրանքների ներհոսք: Թուրքական արդյունաբերական ապրանքների արտադրությունը մի քանի անգամ գերազանցում է հայկականին և կարող է խոչընդոտել հայկական ճյուղերի զարգացմանը: Հայաստանում անհրաժեշտ է խթանել ոչ բարձր տեխնոլոգիական ապրանքների արտադրությունը՝ նմանատիպ ներմուծումները դրանցով փոխարինելու համար: Անհրաժեշտ է նաև իրականացնել բարձր տեխնոլոգիական արտադրության և արտահանման զարգացման ռազմավարություն: Համընդհանուր խթանող միջավայրում տրվող աջակցությունը պետք է ուղղվի արդյունավետության ու արտադրողականության բարձրացմանը: Պետք է ավելացվի ՓՄՁ-ի աջակցությունն ու դրա արդյունավետությունը:
34. Թուրքիայի արդյունաբերությանը տրվող զգալի աջակցությունը թեև ուղղված է հիմնականում ՓՄՁ-ների օժանդակությանը, արդյունքում աջակցություն են ստանում առանձին ճյուղեր: Եթե այդ աջակցությունը խանգարի Հայաստանի որևէ ճյուղին, ապա կարող է լրջորեն քննարկվել երկկողմ խորհրդակցություններում: Հայաստանը պետք է դիտարկի Թուրքիայի այս աջակցության փորձը:
35. Թուրքիան ունի երկաթի, պողպատի և ավտոմեքենաշինության զարգացող ճյուղեր: Սա կարող է դիտվել որպես արդյունավետ մատակարարման լավ հնարավորություն:

36. Թուրքիայի հանքարդյունաբերությունն ունի արդյունահանվող տարատեսակ հանքանյութեր: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել թուրքական արդյունահանվող հանքանյութերի առևտրային նշանակությունը Հայաստանի համար:
37. Հայաստանի հանքարդյունաբերության արդյունքը կախված է ներդրումների մակարդակից և համաշխարհային գներից: Անհրաժեշտ է խթանել հին ու նոր հանքանյութերի որոնումներն ու արդյունահանումը և խստացնել շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը:
38. Թուրքիան էներգակիրների միջազգային առևտրի հոսքերի կարևոր նպատակակետ է: Հայաստանը կարող է լինել Թուրքիայի էներգետիկական ներմուծումների մատակարար ու տարանցիկ տարածքի հարևան օղակ և տարածաշրջանային տարանցիկ նախագծերում պետք է ստանա մասնակցության հնարավորություն: Հայաստանը կարող է մասնագիտանալ էներգետիկական հումքի վերամշակման ոլորտներում:
39. Թուրքիան երկարաժամկետ հեռանկարում կարող է հասնել էլեկտրաէներգիայի ինքնաապահովման: Թուրքիային էլեկտրաէներգիա մատակարարելու Հայաստանի հավակնությունները պետք է դիտարկվեն Հայաստանի առկա կարողությունների շրջանակներում, այդ նպատակով լրացուցիչ ներդրումների անհրաժեշտությունը պետք է հիմնվի երկկողմ համաձայնությունների վրա:
40. Եվրոմիության օրենսդրությանն ու ստանդարտներին Թուրքիայի համապատասխանության աստիճանը բարձր է, Ինչպես սանիտարական և բուսասանիտարական միջոցների դեպքում, սակայն երկիրն ունի խնդիրներ՝ կապված այդ ստանդարտների պահանջներին շուկայում առկա ապրանքների համապատասխանությունն ապահովելու գործում: Այս տեսանկյունից կարևորվում է Հայաստանում սերտիֆիկացման և վերահսկողության համակարգերի արդյունավետության բարձրացումը: Այլ միջոցառումների շարքում անհրաժեշտ է առանձնացնել ՀՀ Ստանդարտների ազգային ինստիտուտին պատկանող ստանդարտացման և սերտիֆիկացման գործառույթները, բարելավել մաքսային մարմինների և տեսչությունների միջև տեղեկատվության փոխանակումը, բարձրացնել հասարակական վերահսկողության արդյունավետությունը, բարձրացնել տեսչությունների կարողությունները և այլն:
41. Հնարավոր է, որ հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման դեպքում Հայաստանի բանկային ծառայությունների շուկայում հայտնվեն թուրքական արդյունավետ մասնակիցներ: Սա կարող է դրականորեն անդրադառնալ բանկային ոլորտում մրցակցության մակարդակի բարձրացման վրա: Սակայն միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է միջոցառումներ ձեռնարկել՝ Հայաստանում գործող բանկերի արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ, որպեսզի վերջիններս կարողանան դիմադրել ներմուծվող մրցակցությանը:
42. Սահմանի վերաբացումը հնարավորություն կտա ներդրումների խրախուսման համար Հայաստանում ստեղծել բարենպաստ միջավայր, ինչն իր հերթին կարող է մեծապես նպաստել Հայաստանում կապիտալի շուկայի ձևավորմանը: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է կատարել քայլեր՝ կապիտալի շուկայի զարգացման համար համապատասխան ենթակառուցվածքներ և բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ:
43. Թուրքիայում ինտերնետային կապի բարձր որակն ու ցածր գինը կարող է լավ հնարավորություն ստեղծել Հայաստանում ինտերնետային ծառայությունների մատչելիության բարձրացման համար: Բացի դրանից՝ Թուրքիան կարող է շուկա

հանդիսանալ Հայաստանից համակարգչային ծառայությունների արտահանման համար:

44. Տարածաշրջանում քաղաքական և տնտեսական իրավիճակի կայունացման դեպքում Հայաստանը կարող է դառնալ կարևոր տրանսպորտային ուղի: Սա հատկապես կարևոր է Հայաստանում երկաթուղային ոլորտի զարգացման տեսանկյունից: Բացի դրանից՝ Եվրոմիության իրավական ակտերին թուրքիայի օրենսդրության համապատասխանեցումը հայկական երկաթուղուն հնարավորություն կտա օգտագործել թուրքիայի երկաթուղային ենթակառուցվածքները: Այնուամենայնիվ, ելնելով վերոնշյալից, անհրաժեշտ է վերանայել հայկական երկաթուղու ներդրումային ծրագրերը, որպեսզի այն կարողանա այլ օպերատորների համեմատ մրցակցային ծառայություններ մատուցել:
45. Ներկայումս թուրքիան ճանապարհային և ծովային տրանսպորտի ոլորտում ունի մի շարք խնդիրներ, որոնց պատճառով նշված ծառայությունները բավականին թանկ են և անարդյունավետ: Այնուամենայնիվ թուրքիայում նախաձեռնվում են մի շարք ծրագրեր, որոնց հաջող իրականացումից հետո կբարձրանա ծովային և ճանապարհային տրանսպորտային ծառայությունների որակը, և զգալիորեն կիջնեն դրանց գները, ինչը կարելի է լավ հնարավորություն համարել Հայաստանի համար:
46. Թուրքիայի զբոսաշրջությունը օգտագործում է իր կարողությունների կեսը և ծախսերն ու գները նվազեցնելու հնարավորություն ունի: Թուրքիայում զբոսաշրջության գնային ու որակական առավելությունները կարող են հանգեցնել Հայաստանի զբոսաշրջիկների արտահոսքի և վնասել հայկական զբոսաշրջությանն ու դրան սպասարկող ճյուղերին: Հայաստանում անհրաժեշտ է խթանել զբոսաշրջության ենթակառուցվածքների զարգացումը և, ըստ շրջանների, հավասարակշռված մոտեցում ցուցաբերել: Պետք է գովազդել Հայաստանը և ուժեղացնել առաջարկը ցածր պահանջարկ ունեցող ամիսների համար: Մրցունակությունը բարձրացնելու համար պետք է աջակցել սպասարկման ոլորտների ՓՄՁ-ներին և խթանել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառումը: